:: ષોડશગ્રન્થ અધ્યયન કેન્દ્ર સંપર્ક ::

રાજકોટ	પ્રવીણભાઈ	૯૪૨૭૪૯૫૧૫૯/(૦૨૮૧) ૨૨૨૦૦૫૫
જુનાગઢ	ભાવેશભાઈ-હીનાબેન	૯૪૨૮૨૪૨૦૧૪/૨૬૫૧૮૩૬
ગોંડલ	બકુલભાઈ	૯૯૯૮૪૭૫૨૨૦
મોરબી	હિતેશભાઈ	૯૮૨૫૮૬૭૨૩૫
હાલોલ	ભાનુબેન	(૦૨૬૭૬) ૨૨૧૭૪૩
વડોદરા	નરેન્દ્રભાઈ/મુકેશભાઈ	(૦૨૬૫) ૨૩૬૩૦૪૭/૯૨૨૭૧૩૫૭૪૦
આણંદ	ગિરીશભાઈ	(૦૨૯૨) ૨૫૪૦૪૬
અમદાવાદ	તેજસભાઈ/મિલનભાઈ	૯૪૨૬૩૮૪૪૯૮/૨૬૩૦૦૮૦૮
ભરૂચ	દેવેન્દ્રભાઈ	૯૪૨૮૧૭૬૩૦૨
સુરત	સુનીલભાઈ/પારૂલબેન	૯૮૨૫૧૪૭૦૬૩/૯૯૯૮૨૨૦૨૧૦
મુમ્બઈ	રસિકભાઈ/ધર્મેન્દ્રસિંહ	૯૮૨૦૨૯૫૯૩૨ / ૨૮૦૬૮૬૨૫
જયપુર	કિશોરભાઈ	૦૯૩૧૪૫૦૨૯૧૧

પ્રકાશક :

ષોડશગ્રંથ પ્રવચનમાલા સમિતિ, રાજકોટ.

પ્રકાશન વર્ષ :

વિ. સં. ૨૦૬૬=ઈ.સ. ૨૦૦૯, માગશર વદ ૯,

પ્રત : ૨૦૦૦

ઐચ્છિક ગ્રંથ પ્રકાશન સહાય :

રૂા. ૧૦/-(પોસ્ટેજ અલગ)

:: પ્રાપ્તિસ્થાન ::

પુષ્ટિ અસ્મિતા સંવર્ધન કેન્દ્ર

૨૧૪-અમરદીપ કોમ્પલેક્ષ,

૨-રજપૂતપરા, રાજકોટ.

મો. ૯૪૨૭૪૯૫૧૫૯/૨૨૨૦૦૫૫

ષોડશ ગ્રંથ : ૫ - સિદ્ધાન્તરહસ્યમ્

શ્રાવણ મહિનાના શુકલ પક્ષની અગિયારસની મધ્યરાત્રિએ સાક્ષાત પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ શ્રીવલ્લભાચાર્ય સન્મુખ પ્રકટ થયા અને તેમણે જીવને કઈ રીતે શરણાગત કરવા અને કઈ રીતે જીવોને પ્રભુ તરફ દોરવા તે સર્વકાંઈ આજ્ઞા કરી. ઠાકોરજીએ શ્રીમહાપ્રભુજીને બ્રહ્મસમ્બન્ધ દીક્ષા આપી કઈ રીતે જીવનું નામ-નિવેદન કરવું તેની વિધી જણાવી અને જીવના સર્વ દોષો કઈ રીતે નિવૃત્ત થાય છે તે અને જીવની ત્રણ ફરજ જણાવી (૧) બધી વસ્તુનું કૃષ્ણને નિવેદન અને સમર્પણ (૨) જે વસ્તુનું સમર્પણ કૃષ્ણને ન થયું હોય તેનો ત્યાગ (૩) સામિભુકત વસ્તુનું સમર્પણ શ્રીકૃષ્ણને ન કરવું. સમર્પણને સેવામાં અર્પણ કરવાની રીત સ્વીકારી દાન અને સમર્પણ ની વચ્ચેનો ભેદ પણ સમજાવવામાં આવ્યો છે.

ષોડશ ગ્રંથ : ૧૫ - નિરોધલક્ષણમ્

સર્વકાંઈ ભુલી એકમાત્ર શ્રીકૃષ્ણમાં જ દઢ સ્નેહ સાથે જોડાવું તેનું નામ નિરોધ. શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ ભક્તિની આ ઉચ્ચતમ કક્ષાએ પહોંચવા માટે ઘણા ઉપાયો આ ગ્રન્થમાં બતાવ્યા છે.

પુરોવાક્

પુષ્ટિ ભક્તિ માર્ગ પર ચાલનાર પુષ્ટિ પથિકને શ્રીમહાપ્રભુજી રચિત ષોડશગ્રંથોના અભ્યાસમાં રૂચિ વધે તે હેતુથી ષોડશગ્રંથ પ્રવચન માલા સમિતી દ્વારા આ અગાઉ (૧) શ્રીયમુનાષ્ટકમ્, (૨) વિવેકધૈર્યાશ્રય (૩) શ્રીકૃષ્ણાશ્રય (૪) નવરત્નમ્ અને અંતઃકરણ પ્રબોધનું સરળ ગુજરાતી ભાષામાં ટીકાઓ પ્રકાશીત કરેલ છે. હાલ અમો શ્રીઆચાર્યચરણ દ્વારા સમર્પણનો ઉપદેશ આપેલ છે તે પૈકીના સિદ્ધાંતરહસ્યમ્ અને નિરોધલક્ષણમ્ એમ બે ગ્રંથોને સાથે પ્રકાશીત કરી રહ્યા છીએ.

ષોડશગ્રંથ પ્રવચન માલા સમીતી વતી,
પ્રવિણ ડઢાણીયા,
રાજકોટ.

સિદ્ધાંતરહસ્યમ્

શ્રાવણસ્યામલે પક્ષે એકાદશ્યાં મહાનિશિ ।
સાક્ષાદ્ભગવતા પ્રોક્તં તદક્ષરશ ઉચ્યતે ॥ ૧ ॥
બ્રહ્મસમ્બન્ધકરણાત્ સર્વેષાં દેહજીવયોઃ ।
સર્વદોષનિવૃત્તિર્હિ દોષાઃ પંચવિધાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૨ ॥
સહજા દેશકાલોત્થા લોકવેદનિરૂપિતાઃ ।
સંયોગજાઃ સ્પર્શજાશ્ચ ન મન્તવ્યાઃ કથંચન ॥ ૩ ॥
અન્યથા સર્વદોષાણાં ન નિવૃત્તિઃ કથંચન ।
અસમર્પિતવસ્તૂનાં તસ્માદ્વર્જનમાચરેત્ ॥ ૪ ॥
નિવેદિભિઃ સમર્પ્યૈવ સર્વં કુર્યાદિતિ સ્થિતિઃ ।
ન મતં દેવદેવસ્ય સામિભુક્તસમર્પણમ્ ॥ ૫ ॥
તસ્માદાદૌ સર્વકાર્યે સર્વ વસ્તુસમર્પણમ્ ।
દત્તાપહારવચનં તથા ચ સકલં હરેઃ ॥ ૬ ॥
ન ગ્રાહ્યમિતિ વાક્યં હિ ભિન્નમાર્ગપરં મતમ્ ।
સેવકાનાં યથા લોકે વ્યવહારઃ પ્રસિદ્ધ્યતિ ॥ ૭ ॥
તથા કાર્યં સમર્પ્યૈવ સર્વેષાં બ્રહ્મતા તતઃ ।
ગંગાત્વં સર્વદોષાણાં ગુણદોષાદિવર્ણના ॥ ૮ ॥
ગંગાત્વેન નિરુપ્યા સ્યાત્તદ્વદત્રાપિ ચૈવ હિ ।

॥ ઈતિ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યવિરચિતં સિદ્ધાન્તરહસ્યમ્ સમાપ્તમ્ ॥

બાલબોધ

નત્વા હરિં એટલે કે શ્રીહરિને નમસ્કાર કરીને પછી, મારા ગુરુદેવ શ્રીવલ્લભે, મારા જેવા બાળકોના શ્રેય માટે 'બાલબોધ' નામે જે ગ્રંથ લખ્યો છે તેનો ભાવ સમજવા માટે હું યથાશકય પ્રયત્ન કરીશ.

ષોડશગ્રંથો અર્થાત્ 'વલ્લભ ગીતા' માં પ્રથમ ગંથ છે 'શ્રીયમુનાષ્ટકમ્' એ સ્તુતિ ગ્રંથ છે. તેમાં શ્રીમહારાણીજીની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. શ્રીયમુનાજી તો કૃષ્ણભક્તિનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ. જે કોઈ જીવ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ પામવા માટે એટલે કે ''કૃષ્ણધરામૃતાસ્વાદ'' ની પ્રાપ્તિ કરવા માટે ઈચ્છુક હોયતે જીવે પ્રસન્ન ચિત્તે (મુદ્દા) શ્રીયમુનાષ્ટકમ્‌નો પાઠ કરવો. તેમ કરતાં, નિઃશંકપણે તેને 'મુકુંદે રતિ' થશે; એ હકીકત છે. અને શ્રીકૃષ્ણમાં રતિ પ્રાપ્ત થતાં એટલે કે 'જીવ શ્રીકૃષ્ણ-રસ-વિક્ષિપ્ત-માનસ વાળો બની જતાં, તે જીવને પુષ્ટિભક્તિ પૂર્ણ અંશે પ્રાપ્ત થશે.

શ્રીયમુનાજીની કૃપાથી જીવને પુષ્ટિભક્તિમાં પ્રવેશ મળે છે. પુષ્ટિભક્તિમાં જીવનો પ્રવેશ કરાવી શકે કાં તો સ્વામિનીજી સ્વરૂપ શ્રીવલ્લભ અથવા ચતુર્થ કૃષ્ણપ્રિયા શ્રીયમુનાજી. એ રીતે સમજતાં, શ્રીયમુનાજી અને શ્રીવલ્લભ સમાન ધર્મી છે.

પુષ્ટિભક્તિમાં પ્રવેશ મળ્યા પછી, જીવે એમ વિચારવાનું છે કે મને પુષ્ટિભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ તો મળ્યો હવે એ માર્ગ ઉપર ચાલીને મારે કયાં પહોંચવાનું છે. અર્થાત્ માનવજીવનનું અંતિમ ધ્યેય શું છે ? પ્રભુએ કૃપા કરીને આપણને માનવ દેહ આપ્યો છે. તે દેહ વડે આપણે કેવા અને કયા પુરુષાર્થ કરવાના છે ? આપણે શું કરીએ તો આપણો ઈશ્વરદત્ત આ માનવદેહ સાર્થક થાય ?

આ બધા પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તર એક જ છે. અને તે એ કે માનવનો (જીવનો) અંતિમ પુરુષાર્થ છે 'મોક્ષ પ્રાપ્તિ કરવાનો' જીવે ધર્મના માર્ગે ચાલીને, અર્થ પ્રાપ્તિ અને કામ પ્રાપ્તિ કરીને અંતે મોક્ષ પ્રાપ્તિ કરી લેવાની છે. જીવને

જ્યારે મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે તેનું જીવન સાર્થક થયું ગણાય. એટલે કે જીવને જયારે પોતાના અન્યથા સ્વરૂપ (હું)નું વિસ્મરણ થાય અને પોતાનાં અસલ સ્વરૂપ (તું કૃષ્ણ) નું ભાન થાય ત્યારે (જ્યારે તે પોતાની જાતને ભગવદ્ અંશ રૂપે ઓળખી લે ત્યારે) તેને મળેલ દેહ સાર્થક થાય. પુરુષાર્થ થાય માનવ દેહથી. અને એટલા માટે માનવ દેહને અમૂલ્ય માન્યો છે.

સાચું જ કહ્યું છે કે -

એષાં બુદ્ધિમતાં બુદ્ધિર્મનીષા ચ મનીષિણામ્

યત્સત્યમનૃતેનેહ મર્ત્યેનાપ્નોતિ મામૃતમ્ ।।

શ્રીમદ્ ભાગવતના અગિયારમાં સ્કંધના ૨૯મા અધ્યાયના ૨૨માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે ''વિવેકી પુરુષોનો (જીવોનો) વિવેક અને ચતુર પુરુષોની ચતુરાઈની પરાકાષ્ઠા એમાંથી દેખાઈ આવે છે કે તેવા પુરુષો, પોતાના વિશાશી અને અસત્ય એવા શરીર વડે, મારા જેવા (પરમાત્મા) અવિનાશી અને પરમ સત્ય તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી લે છે. સાચે જ જીવને મળેલ માનવ દેહને ત્યારે જ સાર્થક બનાવી શકાય જ્યારે તેના વડે માનવ મોક્ષ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કરી લે.

મોક્ષ એટલે સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ નહીં. મોક્ષની તુલનામાં સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ તો એક ક્ષુલ્લક વસ્તુ છે. જીવનો મોક્ષ એટલે આપણા ગુરુદેવ શ્રીવલ્લભ દ્વારા આપણને અપાયેલ ગદ્યમંત્ર (નિવેદન મંત્ર) માં બતાવ્યા પ્રમાણે (૧) આ પ્રપંચના બધા અહંતા-મમતામય પદાર્થો અને આત્મા સહિત પોતાના સર્વસ્વનું સમર્પણ ભગવાન કૃષ્ણનાં ચરણમાં કરીને અને (૨) શ્રીકૃષ્ણનું દાસત્વ સ્વીકારીને, તથા (૩) કૃષ્ણની જ સ્નેહપૂર્વક સેવા કરીને, તેનાપણુ (તદીયાત્વ) પામવું તે. 'હું' નું સ્થાન 'તું' લે તેનુ નામ તદીયત્વ. અને તદીયત્વ એટલે જ મોક્ષ. એવો મોક્ષ કેવળ સમર્પણથી જ મળે એવું મારા ગુરુદેવે મને બાલબોધ ગ્રંથમાં કહ્યું છે. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે - સમર્પણેનાત્મનો હિ તદીયત્વં ભવેદ્ ધ્રુવ ।

શ્રીમદાચાર્યચરણે આ 'બાલબોધ' ગ્રંથને 'સર્વ સિદ્ધાંતોના સાર-સંગ્રહરૂપે ગણાવ્યો છે. આપશ્રીએ ભક્તિમાર્ગ ઉપર પા પા પગલી પાડતાં, મારાં જેવા કદાચ તમારા જેવા પણ, અબુધ બાળકોને ભક્તિમાર્ગના સિદ્ધાંતોનો

એકડો ઘુંટાડવા માટે આ ગ્રંથની રચના કરી છે. એટલા માટે તો આપશ્રીએ તેમાં, ચતુઃશ્લોકીની માફક, જીવના અલૌકિક પુરુષાર્થોનું નિરૂપણ નથી કર્યું. બાલબોધ ગ્રંથમાં લૌકિક પુરુષાર્થોનું અને તેમાં પણ ખાસ કરીને અંતિમ પુરુષાર્થ, મોક્ષનું નિરૂપણ બાળકો સમજી શકે એ રીતે કર્યું છે.

એનો અર્થ એવો નથી થતો કે આ ગ્રંથ માત્ર વયમાં બાળકો એ જ વાંચવાનો છે તે પુખ્ત વયના જીવો માટે નથી. બાળક એટલે વયમાં બાળક એવો એનો અર્થ સમજવાનો નથી. બાળક એટલે 'જ્ઞાનમાં બાળક' અથવા 'સમજમાં બાળક' એવું સમજવાનું છે. એ રીતે વિચારતાં, આપણામાંથી કેટલા વૈષ્ણવો પુષ્ટિમાર્ગના ગૂઢ સિદ્ધાંતોને સમજવા જેટલી પુખ્ત ઉંમરના છે ? ઘણા થોડા – બાળક ગણાય. એવા નિજ બાળકો ઉપર કૃપા કરીને આચાર્યશ્રીએ, ભક્તિમાર્ગના સર્વ સિદ્ધાંતોના સાર રૂપે, આ ગ્રંથ તેમને આપ્યો છે.

બાલબોધ ગ્રંથની રચના કરવા પાછળ શ્રીમહાપ્રભુજીનું શું પ્રયોજન હતું તે જાણી લેવાથી આપણને સૌને એ હકીકતની યથાર્થતાનો ખ્યાલ આવી જશે.

અંબાલા ગામમાં નારાયણદાસ કાયસ્થ નામે (પુખ્ત વયના) એક ગૃહસ્થ રહેતા હતા. તેઓ શ્રીઆચાર્યશ્રીને શરણે આવ્યા. બ્રહ્મસંબંધ પામ્યા પછી, તેમણે આચાર્યશ્રીની સેવા ભાવપૂર્વક કરી. તેમની સેવાથી આપશ્રી પ્રસન્ન થયા અને પછી તેમને પોતાને ઘેર જવાની આજ્ઞા કરી. તે સમયે નારાયણદાસે નમ્રતાથી કહ્યું, ''ગુરુદેવ, આટલા દિવસ સુધી હું આપની પાસે રહ્યો. પરંતુ મારા અબુધ અંતઃકરણને કાંઈ બોધ ન થયો. તે સાંભળીને શ્રીમહાપ્રભુજીએ આ ગ્રંથની રચના કરી (નારાયણદાસ જેવા એક બાળકના નિમિત્તે આપણા જેવા અનેક બાળકોને બોધ આપવા માટે) અને તેમને આ ''બાલબોધ'' ગ્રંથ ભણાવ્યો.

બાલબોધ ગ્રંથમાં આપશ્રી શું કહે છે તે સાંભળો અને આપશ્રી જે આજ્ઞા કરે છે તે સાંભળી બોધ ગ્રહણ કરો. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે –

જગતમાં જન્મીને જીવે શું પ્રાપ્ત કરવાનું છે ? શાસ્ત્રો કહે છે કે મનુષ્યે

ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થો સિદ્ધ કરવાના છે. અને તે છે. ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ નામે ચાર પુરુષાર્થો.

જગતમાં ભિન્ન ભિન્ન રુચિવાલા લોકો રહે છે. રુચિ અનુસાર તેમની મતિ ઘડાય છે. ચાર્વાક જેવા નાસ્તિક લોકો બે જ પુરુષાર્થને માને છે યથા ભોગ ભોગવવા અને ભોગ ભોગવતાં વધે તે બીજાને આપવું. એટલે કે ખાવું, પીવું, ખવડાવવું અને સ્નેહી મિત્રો સાથે મોજ-મજા કરવી. તેઓ દેહાત્મ વાદી છે. તેથી તેઓ દેહને જ આત્મા માને છે.

બીજા કેટલાક લોકો દ્રવ્ય સંચય કરવું - તેને જ પરમ પુરુષાર્થ માને છે. તેથી સામ, દામ, ભેદ કે દંડ વડે - યેન કેન પ્રકારેણ - ધન સંચય કરવામાં જ પોતાના જીવનની સાર્થકતા સમજે છે.

કેટલાક કીર્તિની કામના કરે છે. કેટલાંક કામ પ્રાપ્તિને જ પોતાનો એક માત્ર પુરુષાર્થ સમજે છે. કેટલાક આચાર-વિચારના પાલનને જીવનનું ધ્યેય સમજે છે. તેઓ એવું માને છે કે ધર્મ આચારથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી સદાચાર એ ધર્મ છે. અને અનાચાર એ અધર્મ છે.

વળી કેટલાક તપને, તો કેટલાક જપ, ત્યાગ, સત્ય, શમ, દમ આદીને પોતાના જીવનનું ધ્યેય (પરમ પુરુષાર્થ) સમજે છે.

જ્યારે મારા ગુરુદેવ શ્રીવલ્લભ કૃષ્ણસેવાને જ જીવનો એક માત્ર ધર્મ, એક માત્ર પુરુષાર્થ સમજે છે.

ઉપર કહ્યું તેમ 'બાલબોધ' ગ્રંથ બાળકો માટે છે. બાળક તે છે જે પોતાનું હિત અથવા અહિત, પોતાની મેળે જાણી શકાતું નથી તેવાં બાળકોના હિતાહિતનો (શ્રેય અને પ્રેયનો) વિચાર અને ગુરુજીએ કરવાનો છે. અને આપણા ગુરુદેવ તો વિક્ષ્ય (નિજ સેવકના શ્રેયને જાણીને, તે શ્રેયને સાધી અપાવનાર) છે. તેથી તેઓ પોતાના સેવકોને પોતાના બાળક સમાન સમજીને તેમનું શ્રેય, ઈષ્ટ, હિત આદિનો વિચાર કરે છે. એવો વિચાર કરીને આપશ્રીએ બાલપ્રબોધનાર્થાય આ બાલબોધ ગ્રંથની રચના કરી છે. એ ગ્રંથમાં એ હેતુથી આપશ્રીએ ભારપૂર્વક કહ્યું છે કે, 'શ્રીકૃષ્ણસેવા કરવા સિવાય જીવને પ્રાપ્ત

કરવા યોગ્ય બીજું કોઈ ઉત્તમ ફળ નથી કારણ કે સેવા એ માત્ર ક્રિયા નથી; તેઓ સેવાફળ છે. અને એ ફળની પ્રાપ્તિ માટે પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ સિવાય એટલે કે તદીયત્વે પહોંચ્યા સિવાય બીજું કોઈ સાધન નથી.

આટલું કરવા પછી, ભક્તિમાર્ગના એવા સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન કરાવવા માટે આપશ્રીએ, વેદ શાસ્ત્રાદિ પ્રમાણો વડે પ્રમાણભૂત કરીને, નિશ્ચયપૂર્વક જે તે સિદ્ધાંતો બાલબોધ ગ્રંથમાં સમજાવ્યાં છે. (સુવિનિશ્ચતમ્)

આપશ્રી બાલબોધ ગ્રંથમાં આજ્ઞા કરે છે કે પુરુષાર્થો ચાર છે - ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. દાન, ભોગ, કીર્તિ, કાંચન, સદાચાર, તપ, દાન, કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ એ બધાંને પ્રાપ્ત કરવા રૂપી પુરુષાર્થોનો સમાવેશ આ ચાર પુરુષાર્થોમાં થઈ જાય છે. આ ગ્રંથમાં એ ચાર પુરુષાર્થોનું નિરૂપણ - અબુધ એવા પુખ્ત વયનાં બાળકો માટે કરવામાં આવ્યું છે. એટલા માટે એ પુરુષાર્થોને લૌકિક કહેવાય, જેમકે ધર્મ એટલે ફરજ, અને દાન, સત્ય, અહિંસા, આદિને દેહધારીની ફરજ રૂપે ગણીને તે બધાને જીવના દેહના ધર્મો રૂપે ગણાવ્યા છે. આમ ધર્મ (દેહધર્મ) ને લૌકિક સમજવો.

અર્થ અને કામ (દ્રવ્ય, કીર્તિ, વાસના પૂર્તિ) એ બે તો સ્પષ્ટ રૂપે ઈન્દ્રિય જનિત હોઈને લૌકિક જ છે. અને મોક્ષ એટલે સત્કર્મો કરીને સ્વર્ગાદિ સુખોને ભોગવવાં એવો એનો અર્થ થતો હોય તો તે પણ લૌકિક પુરુષાર્થ ગણાય. આ રીતે આ ગ્રંથમાં નિરૂપિત ચારે પુરુષાર્થો સ્વરૂપે લૌકિક છે. અલૌકિક પુરુષાર્થોનું નિરૂપણ ચતુ:શ્લોકીમાં અથવા વૃત્રાસુર ચતુ:શ્લોકીમાં કરવામાં આવ્યું છે.

આ ચારેય પુરુષાર્થોનો વિચાર એ રીતે કરવામાં આવ્યો છે. (૧) વેદ દ્વારા અને (૨) જીવ દ્વારા ઉર્ફે જીવવિચારિતા.

વેદ દ્વારા વિચાર : વેદ એ ઈશ્વર પ્રેરિત વાણી નથી. એ તો સ્વયં ઈશ્વરની વાણી છે. વેદમાં આ ચારે પુરુષાર્થોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. એટલા માટે એ પુરુષાર્થોને ઈશ્વર વિચારિત અથવા અલૌકિક પુરુષાર્થો કહેવામાં આવ્યા છે. તેથી જે કોઈ ભગવદ્પ્રાપ્તિનો ઈચ્છુક જીવ, આ અલૌકિક પુરુષાર્થો પામવા માટે, પોતે વેદનું અધ્યયન કરવું.

નિરોધલક્ષણમ્ ।

યચ્ચ દુઃખં યશોદાયાઃ નન્દાદીનાં ચ ગોકુલે ।
ગોપિકાનાં તુ યદ્દુઃખં તદ્ દુઃખં સ્યાન્મમ ક્વચિત્ ॥ ૧ ॥
ગોકુલે ગોપિકાનાં તુ સર્વેષાં બ્રજવાસિનામ્ ।
યત્સુખં સમભૂત્ તન્મે ભગવાન્ કિં વિધાસ્યતિ ॥ ૨ ॥
ઉદ્ધવાગમને જાત ઉત્સવઃ સુમહાન્ યથા ।
વૃન્દાવને ગોકુલે વા તથા મે મનસિ ક્વચિત્ ॥ ૩ ॥
મહતાં કૃપયા યાવદ્ભગવાન્ દયયિષ્યતિ ।
તાવદાનન્દસન્દોહઃ કીર્ત્યમાનઃ સુખાય હિ ॥ ૪ ॥
મહતાં કૃપયા યદ્વત્ કીર્તનં સુખદં સદા ।
ન તથા લૌકિકાનાં તુ સ્નિગ્ધભોજનરૂક્ષવત્ ॥ ૫ ॥
ગુણગાને સુખાવાપ્તિર્ગોવિન્દસ્ય પ્રજાયતે ।
યથા તથા શુકાદીનાં નૈવાત્મનિ કુતોન્યતઃ ॥ ૬ ॥
ક્લિશ્યમાનાન્ જનાન્ દષ્ટ્વા કૃપાયુક્તો યદા ભવેત્ ।
તદા સર્વં સદાનન્દં હૃદિસ્થં નિર્ગતં બહિઃ ॥ ૭ ॥
સર્વાનન્દમયસ્યાપિ કૃપાનંદઃ સુદુર્લભઃ ।
હૃદ્ગતઃ સ્વગુણાન્ શ્રુત્વા પૂર્ણઃ પ્લાવયતે જનાન્ ॥ ૮ ॥
તસ્માત્ સર્વં પરિત્યજ્ય નિરુદ્ધૈઃ સર્વદા ગુણાઃ ।
સદાનન્દપરૈર્ગેયાઃ સચ્ચિદાનન્દતા તતઃ ॥ ૯ ॥
અહં નિરુદ્ધૌ રોધેન નિરોધપદવીં ગતઃ ।
નિરુદ્ધાનાં તુ રોધાય નિરોધં વર્ણયામિ તે ॥ ૧૦ ॥
હરિણા યે વિનિર્મુક્તાસ્તે મગ્ના ભવસાગરે ।
યે નિરુદ્ધાસ્ત એવાત્ર મોદ્માયાન્ત્યહર્નિશમ્ ॥ ૧૧ ॥
સંસારાવેશદુષ્ટાનામિન્દ્રિયાણાં હિતાય વૈ ।
કૃષ્ણસ્ય સર્વવસ્તૂનિ ભૂમ્ન ઈશસ્ય યોજયેત્ ॥ ૧૨ ॥
ગુણેષ્વાવિષ્ટચિત્તાનાં સર્વદા મુરવૈરિણઃ ।
સંસારવિરહક્લેશૌ ન સ્યાતાં હરિવત્સુખમ્ ॥ ૧૩ ॥
તદા ભવેદ્દયાલુત્વમન્યથા ક્રૂરતા મતા ।
બાધશંકાપિ નાસ્ત્યત્ર તદધ્યાસોપિ સિધ્યતિ ॥ ૧૪ ॥
ભગવદ્ધર્મસામર્થ્યાદ્વિરાગો વિષયે સ્થિરઃ ।
ગુણૈર્હરિસુખસ્પર્શાન્ન દુઃખં ભાતિ કર્હિચિત્ ॥ ૧૫ ॥
એવં જ્ઞાત્વા જ્ઞાનમાર્ગાદુત્કર્ષો ગુણવર્ણને ।
અમત્સરૈરલુબ્ધૈશ્ચ વર્ણનીયાઃ સદા ગુણાઃ ॥ ૧૬ ॥
હરિમૂર્તિઃ સદા ધ્યેયા સંકલ્પાદપિ તત્ર હિ ।
દર્શનં સ્પર્શનં સ્પષ્ટં તથા કૃતિગતી સદા ॥ ૧૭ ॥
શ્રવણં કીર્તનં સ્પષ્ટં પુત્રે કૃષ્ણપ્રિયે રતિઃ ।
પાયોર્મલાંશત્યાગેન શેષભાગં તનૌ નયેત્ ॥ ૧૮ ॥
યસ્ય વા ભગવત્કાર્યં યદા સ્પષ્ટં ન દશ્યતે ।
તદા વિનિગ્રહસ્તસ્ય કર્તવ્ય ઈતિ નિશ્ચયઃ ॥ ૧૯ ॥
નાતઃ પરતરો મન્ત્રો નાતઃ પરતરઃ સ્તવઃ ।
નાતઃ પરતરા વિદ્યા તીર્થં નાતઃ પરાત્પરમ્ ॥ ૨૦ ॥

॥ ઈતિ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યચરણપ્રકટિતં નિરોધલક્ષણમ્ સમાપ્તમ્ ॥

નિરોધ લક્ષણ

દશદિગંત વિજયી ગો.શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ આજ્ઞા કરે છે કે ષોડશગ્રંથાઃ એ સોળ પ્રકરણ ગ્રંથોનો સમુહ છે. તેમાં નિરોધ લક્ષણ ગ્રંથ એકમાત્ર એવો ગ્રંથ છે જેમાં ગ્રંથ કરવાની પ્રતિજ્ઞા (ગ્રંથ રચનાનું કારણ) કરવામાં આવી નથી, કોઈપણ ગ્રંથની રચના કરવામાં આવે ત્યારે તે ગ્રંથ, ''કોઈપણ કારણને લીધે કર્યો'' એવું તો આપણે માનવું જ પડે. તેથી આપશ્રી એવું વિધાન કરે છે કે નિરોધલક્ષણ ગ્રંથ (૧) સંન્યાસ નિર્ણય (૨) ભક્તિવર્ધિની અને (૩) સેવાફલ વિવરણ એમ ત્રણ ગ્રંથના અંગરૂપ છે એમ માનવું. એ ત્રણે ગ્રંથેથી કશુંક વિશેષ સમજવાનું બાકી રહે છે. અને તેની વિશેષ સમજૂતી નિરોધલક્ષણમાંથી મળી રહે છે એમ સમજવું. એ ત્રણે ગ્રંથોમાં જે આકાંક્ષાઓ (આશંસાઓ) છે તે આ ગ્રંથ પૂરી કરે છે. તેથી આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ ઘણું વધારે છે. એટલા માટે તો આ ગ્રંથના અંતે કહેવામાં આવ્યું છે કે –

નાતઃ પરતરો મંત્રો નાતઃ પરતરઃ સ્વતઃ ।

નાતઃ પરતરા વિદ્યા તીર્થં નાતઃ પરાત્પરમ્ ।।

અર્થાત્, નિરોધ કરતાં વધુ ઉત્તમ કોઈ મંત્ર નથી; કોઈ સ્તુતિ નથી; કોઈ વિદ્યા નથી કે નથી કોઈ તીર્થ. સાચે જ ષોડશ ગ્રંથોમાં આ ગ્રંથનું સ્થાન લઈ શકે તેવો બીજો કોઈ ગ્રંથ નથી.

નિરોધલક્ષણ ગ્રંથને ષોડશમાંના ત્રણ ગ્રંથોના અંગરૂપ ગણાવ્યો. તેને એ ત્રણે ગ્રંથોમાં રહેલી આકાંક્ષાઓના પૂરક તરીકે ગણાવ્યો. એવું શા માટે તે સમજવું જરૂરી છે.

સંન્યાસ નિર્ણય ગ્રંથમાં ત્રણ વિધાનો કર્યા – (૧) પ્રભુના વિરહના અનુભવને માટે, ભક્તિમાર્ગીય ત્યાગ, કર્તવ્ય છે. (૨) ભક્તિમાર્ગીય ત્યાગ કેવલ પ્રેમથી (પ્રેરણા) સિદ્ધ થાય છે. અને એ પ્રેમની પ્રાપ્તિનું સાધન ભાવનાથી સિદ્ધ થયેલો ભાવ છે. (૩) ભાવ ભાવનાથી ભકતને વિલક્ષણ અધિકારી પ્રાપ્ત થાય છે. પછી પ્રભુના ગુણગાન જ તેના વિરહમાં તેનું જીવન ટકાવી રાખે છે.

આ ત્રણ વિધાનો ઉપરથી ભકતને બે આકાંક્ષા (જાણવાની વૃત્તિ) થાય છે (૧) કેવા અધિકારીને કેવી ભાવનાથી ઉત્પન્ન થયેલો કેવો ભાવ, સાધન રૂપે ઉપયોગી થઈ પડે છે. અને (૨) પ્રભુના ગુણોને પણ ત્યાં બાધક કહેલા હોવા છતાં, કેવા અધિકારમાં કેવા પ્રકારના ગુણો કેવી રીતે જીવન ટકાવી રાખવામાં સાધનરૂપ થઈ પડે છે ?

તેનો જવાબ આ છે - ત્યાગપૂર્વક શ્રવણથી ઉત્પન્ન થતી ભાવનાથી, ભકતે પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે, ભક્તિની વૃદ્ધિ રૂપ, આ ગ્રંથમાં કહેલો નિરોધ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો.

ભક્તિવર્ધિની ગ્રંથમાં બે વિધાનો કર્યા છે. (૧) જે ભકતની ભક્તિનો બીજ ભાવ દઢ થયો હોય એવા ભકતે (વ્યસની ભકતે) જ ભકિતની સ્થિરતા માટે ગૃહ ત્યાગ કરીને, શ્રવણકીર્તન રૂપ સાધનો કરવાં, (૨) જેનો બીજ ભાવ દઢ ન થયો હોય તેણે ઘરમાં રહીને પૂજા (સેવા) શ્રવણ દ્વારા પ્રભુનું ભજન કરવું.

અહીં બે આકાંક્ષા થાય છે (૧) ભક્તિ-વૃદ્ધિનું સ્વરૂપ શું ? અને (૨) ભક્તિની વૃદ્ધિ થઈ છે એમ કેમ માલુમ પડે !

તેનો જવાબ પણ એ જ છે. નિરોધ એ ભક્તિ વૃદ્ધિનું સ્વરૂપ છે. અને નિરોધની પ્રાપ્તિ થતાં, ભક્તિની વૃદ્ધિ થઈ ગઈ એમ માલુમ પડે.

સેવાફલ વિવરણમાં એક વિધાન કર્યું છે. ''આદ્યફલ (અલૌકિક સામર્થ્ય) પ્રાપ્ત ન થાય તો સેવા આધિદૈવિકી થઈ શકતી નથી.''

અહીં એ આકાંક્ષા છે કે સેવા આધિદૈવિકી કેમ થાય ? તેનો જવાબ પણ એ જ છે. નિરોધ પ્રાપ્તિ થતાં નિરૂદ્ધ ભકતે કરેલી સેવા આધિદૈવિકી બની જાય છે.

તે ઉપરાંત સ્વયં નિરોધ લક્ષણ ગ્રંથના પહેલા બે શ્લોકમાં શ્રીયશોદા, નંદ ગોપીજનો આદિને થયેલ દુઃખ અને સુખ આદિનું વર્ણન કરીને, તે પોતાને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય એવી આકાંક્ષા છે. તેનો જવાબ પણ એ જ ગ્રંથમાં પ્રયોજેલ દયાલુત્વ શબ્દ દ્વારા મળી જાય છે. પ્રભુ દયાળુ છે. એવું દુઃખ અને

સુખ આપવા માટે કે ભકતોનો નિરોધ કરાવી આપે છે.

આ રીતે નિરોધ લક્ષણ ગ્રંથ ઉપર્યુકત બધા ગ્રંથોમાં પ્રમેય (પ્રમેય એટલે ગ્રંથમાં પ્રતિપાદિત કરેલ વિષય) નું વિશેષ જ્ઞાન કરાવે છે. એટલા માટે જ આ ગ્રંથ એ બધા ગ્રંથોના શેષભૂત છે એમ નિશ્ચય થાય છે. તેથી એવું કહેવામાં વાંધો નથી કે નિરોધ લક્ષણ ગ્રંથનું 'સન્યાસ નિર્ણય', ભક્તિવર્ધિની અને સેવાફલ વિવરણના શેષરૂપે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત, આ છે નિરોધ લક્ષણ ગ્રંથની રચનાનું પ્રયોજન.

અલબત્ત, સ્વમાર્ગીય કિંવદંતી અનુસાર એવું જાણવા મળે છે કે પાટણ પાસે આવેલ મણુંદ ગામમાં રાજા દુબે અને માધો દુબે નામના બે સાંચોરા બ્રાહ્મણ ભાઈઓ રહેતા હતા. શ્રીમદાચાર્યચરણ દ્વારિકા પધાર્યા ત્યારે તેમનાં દર્શન કરીને બન્ને ભાઈઓ કૃતાર્થ થયા. તેઓ આપશ્રીને શરણે આવ્યાં. શ્રીમહાપ્રભુજીએ તેમને આજ્ઞા કરી, ''ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને ભગવદ્ સેવા કરો.'' ત્યારે તે બન્ને ભાઈઓએ નમ્રતાપૂર્વક વિનંતી કરી, ''મહારાજ, કૃપા કરીને આપ અમને નિરોધનું લક્ષણ સમજાવો. અને અમને નિરોધનું દાન કરો.'' ત્યારે આપશ્રીએ શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમ સ્કંધના સાર રૂપ નિરોધ લક્ષણ ગ્રંથ રચીને તે ગ્રંથ બન્ને ભાઈઓને ભણાવ્યો. આ રીતે આપશ્રીની કૃપાથી બન્ને ભાઈઓને તત્ક્ષણ નિરોધ સિદ્ધ થયો.

વળી નિરોધ લક્ષણ ગ્રંથના દશમા શ્લોકમાં આપશ્રીએ આજ્ઞા કરી છે કે પોતે જે ભકતોને આત્મનિવેદન કરાવ્યું છે તેઓના નિરોધને માટે એટલે કે તેમની લૌકિકમાં થયેલી આસક્તિને ભૂલાવીને તેમની પ્રભુમાં આસક્તિ સિદ્ધ કરાવી આપવા સારું પોતે (કે જે નિરુદ્ધ છે તે) ભકતોના નિરોધ માટે, નિરોધનું વર્ણન કરે છે.

આ રીતે આપણે નિરોધ લક્ષણ ગ્રંથની રચના માટેના પ્રયોજનનો વિચાર કર્યો. હવે એ ગ્રંથ માટેની પૂર્વ ભૂમિકાનો વિચાર કરીશું.

શ્રીમદ્ ભાગવત પુષ્ટિ સ્વામી શ્રીનાથજીનું વાઙ્ગમય સ્વરૂપ છે. અને તેનો નિરોધ લક્ષણ ગ્રંથ શ્રીમદ્ વલ્લભનું હૃદય છે. શ્રીવલ્લભ આજ્ઞા કરે છે -

અહં નિરૂદ્ધો રોધેન નિરોધ પદવીં ગતઃ ।
નિરુદ્ધાનાં તુ રોધાય નિરોધં વર્ણયામિ તે ।। ૧૦ ।।

અર્થાત્ : મારી ઈન્દ્રિયો ઉપર કાબુ મેળવીને હું ભગવદાસકત બન્યો છું. અને એ રીતે હું સંપૂર્ણ નિરોધને પામ્યો છું. તેથી તો અહંતા મમતામય આ સંસારમાં આસકત એવા પુષ્ટિ ભકતોને ભગવદ આસક્તિ રૂપી નિરોધ પ્રાપ્ત કરાવી આપવા માટે હું તેમને નિરોધનું સ્વરૂપ સમજાવું છું.

નિરોધ લક્ષણ ગ્રંથ બહુ મહત્વનો ગ્રંથ છે. તેના અંતિમ શ્લોકમાં આચાર્યશ્રી મહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે આ પ્રકારના સંપૂર્ણ નિરોધ કરતાં ઉત્તમ બીજો કોઈ મંત્ર નથી. તેથી ઉત્તમ બીજું કોઈ સ્તોત્ર નથી. બીજી કોઈ વિદ્યા નથી કે બીજું કોઈ તીર્થ નથી.

આ રીતે શ્રીમહાપ્રભુજીએ નિરોધને સર્વ મંત્રો, સ્તોત્રો, વિદ્યાઓ અને તીર્થો કરતાં પણ વધુ ઉત્તમ ગણાવ્યો છે, અને એ રીતે નિરોધનું સર્વાધિક મહત્ત્વ બતાવ્યું છે. નિરોધની બરાબરી કોઈ મંત્ર, સ્તુતિ, વિદ્યા કે તિર્થથી થઈ શકતી નથી. તેથી નિરોધ જ સર્વોત્તમ વસ્તુ છે એવી આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે. તો પછી એ નિરોધ શી વસ્તુ છે તે સમજીને તેને પ્રાપ્ત કરી લેવો એ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોનું પરમ કર્તવ્ય છે.

શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં નિરોધલીલાનું વર્ણન છે. તામસ, રાજસ અને સાત્વિક એ બધા જ પ્રકારના ભકતોનાં ચિત્તનો નિરોધ કરવા માટે જરૂરી એવી અનેક વિધ લીલાઓ યશોદોત્સંગ લાલિત ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કરી અને પોતાની એ લીલાઓ દ્વારા તેમના મનનો નિરોધ કર્યો. તેથી દશમ સ્કંધની લીલાઓ નિરોધલીલા નામથી ઓળખાય છે.

નિરોધ શબ્દોનો સીધો અને સાદો અર્થ છે ''અહંતા અને મમતાથી ભરેલા આ સંસારના બધા પદાથો અને વિષયો તરફથી મન ખેંચી લઈને તેને ભગવાનમાં પરોવી દેવું - પ્રપંચ વિસ્મૃતિ પૂર્વકા ભગવદાસકિત. નિરોધ એટલે કે પ્રપંચની વિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવદાસકિત થવી તેનું નામ નિરોધ.

આપણું મન આ હું અને આ મારું માં સદા રચ્યું પચ્યું રહે છે. હું અને

મારું પ્રત્યે મનનું ખેંચાણ છે, તેને પ્રપંચમાં આસક્તિ કહેવામાં આવે છે. પ્રપંચ એટલે આ મિથ્યા સંસાર. સંસારમાં આસક્તિ રૂપી મનની એ સ્વાભાવિક ગતિને આપણે નષ્ટ કરી દેવાની નથી. પરંતુ તેને બીજે વાળી દેવાની છે. સંસારમાં મનની આસક્તિ. તેથી મનને સંસારના વિષયો યાદ ન રહે અને તેનું વિસ્મરણ થઈ જાય તેમ કરવાનું છે. તે માટે એક માત્ર સાધન છે ભગવદ્ ગુણાનુવાદ. એટલે કે શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં વર્ણિત પુષ્ટિ સ્વામી શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની અલૌકિક લીલાઓનું નિત્ય પઠન, અધ્યયન, મનન, ચિંતન, ધ્યાન અને ગાન. મનન જો તેમાં રોકાયેલું રહેશે તો તે સાંસારિક વિષયોને ભૂલી જશે; અને તેમ થતાં નિરોધ સિદ્ધ થશે.

નિરોધ લક્ષણ ગ્રંથમાં નિરોધની ત્રણ દશા બતાવી છે. (૧) પ્રાથમિક દશા, (૨) માધ્યમિક દશા અને (૩) ઉત્તમ દશા. એ ત્રણે પ્રકારની દશાઓની પ્રાપ્તિ માટે કેવા પ્રકારનું સાધન જરૂરી છે તે પણ તેમાં બતાવ્યું છે. એ સાધનના ઉપયોગથી નિરોધની આ ત્રણ દશાઓ જ્યારે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેનું શું ફળ મળે તે પણ આ ગ્રંથમાં બતાવ્યું છે. એ રીતે જોતાં, નિરોધ લક્ષણગ્રંથ આચાર્યશ્રીના પોતાના શબ્દો પ્રમાણે સર્વોત્તમ ગ્રંથ છે.

નિરોધની ત્રણ દશા છે. (૧) પ્રાથમિક, (૨) માધ્યમિક અને (૩) ઉત્તમ એ ત્રણે દશામાં લક્ષણ, સાધન અને ફળ જાણી લઈએ તો આપણને નિરોધનું સ્વરૂપ સમજાય.

(૧) પ્રાથમિક દશા : એનું લક્ષણ પ્રાથમિક દશામાં નિરોધની પ્રાપ્તિ થઈ એવું ત્યારે કહેવામાં આવ્યું જ્યારે પ્રભુના વિયોગથી હૃદયમાં તાપ કલેશ ઉત્પન્ન થાય.

એનું સાધન – એ દશા પ્રાપ્ત કરવા માટે પુષ્ટિ જીવે ભગવદ ગુણગાન રૂપી સાધનનો ઉપયોગ કરવો. એટલે કે સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણની પૂર્ણાનંદ આપતી લીલાઓનું શ્રવણ અને કીર્તન કરવું. એનું ફળ – એ પ્રમાણે કરવાથી, સંસારની વિસ્મૃતિ થશે અને પ્રભુમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થશે.

(૨) માધ્યમિક દશા : એનું લક્ષણ – માધ્યમિક દશામાં નિરોધની પ્રાપ્તિ

થઈ એવું ત્યારે કહેવાય જ્યારે અંતઃકરણના દોષો નાશ પામે, સંસાર પ્રત્યેની આસક્તિ દૂર થાય અને પ્રભુના દર્શનથી મળતું સુખ અનુભવાય.

એનું સાધન – એ દશા પ્રાપ્ત કરવા માટે પણ ભગવદ ગુણાનુવાદ રૂપી સાધનનો ઉપયોગ કરવો જરૂરી છે. પરંતુ હવે થતું ભગવદ્ ગુણગાન અંતઃકરણ શુદ્ધ થયા પછીનું ગુણગાન છે. તેથી તે વધુ અસરકારક બને છે.

એનું ફળ – એ પ્રમાણે કરવાથી, સંસાર પ્રત્યેની આસક્તિ દૂર થઈને, પ્રભુ પ્રત્યે આસક્તિ થશે. નિરોધ પ્રાપ્તિની સીડીનું પ્રેમ પછીનું બીજુ પગથિયું છે આસક્તિ. તે પગથિયું ચઢાશે.

(૩) ઉત્તમ દશા : એનું લક્ષણ – ઉત્તમ દશામાં નિરોધની પ્રાપ્તિ થઈ છે એવું ત્યારે કહેવાય જ્યારે સંયોગ પછીની ફળ રૂપ વિરહ દશા પ્રાપ્ત થાય. એટલે કે દર્શન સુખ આપનાર પ્રભુનો ફળ રૂપ વિરહ બની રહે છે. જેમ મથુરાગમન પછી ગોપીજનોએ શ્રીકૃષ્ણનો ફલરૂપ વિરહ પ્રાપ્ત થયો હતો તેમ પ્રભુ દૂર હોવા છતાં તે હૃદયમાં જ છે એવો અનુભવ થાય તેનું નામ ફલરૂપ વિરહ. એ વિરહનું ફલ પણ સ્વરૂપાનંદ છે.

એનું સાધન – એ દશા પ્રાપ્ત કરવા માટે પણ ભગવદ્ ગુણગાન રૂપી સાધનનો ઉપયોગ કરવાનો છે. જેમ ઉદ્ધવજી પધારતાં ગોપીજનોએ તેમની સમક્ષ શ્રીકૃષ્ણની લીલાઓ ગાઈ બતાવી હતી. તેનાથી એવી અસર થઈ કે જ્ઞાની ઉદ્ધવે ગોપીજનોનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું. પરંતુ નિરોધની આવી ઉત્તમ દશાની પ્રાપ્તિ માટે જરૂરી ગુણગાન રૂપી સાધન કેવળ પ્રભુ કૃપા એટલે કે કેવળ ભગવદ્ અનુગ્રહ દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે.

એનું ફળ – એ પ્રમાણે કરવાથી ભગવદ્ આસક્તિ, ભગવદ્ વ્યસનમાં પલટાઈ જશે. જીવને પ્રભુના સ્વરૂપાનંદનું વ્યસન લાગી જશે. પછી તો તે અહર્નિશ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ દ્વારા મળતા રસાનંદનું પાન કરીને પાગલ બની જશે. કારણ કે હવે તો હૃદયમાં બિરાજી રહેલો પ્રભુ બહાર પ્રકટ થઈને, સંયોગનું સુખ આપીને, પુનઃ પાછા હૃદયમાં પ્રવેશીને ત્યાં સ્થિર થયા છે. અને તે ત્યાંથી ક્યારેય ખસવાના નથી.

ટૂંકમાં નિરોધ એટલે મહત્ (ગોપીજનો) ની કૃપાથી પ્રેમ આસક્તિ અને વ્યસન દશાની પ્રાપ્તિ દ્વારા, સ્વરૂપાનંદમાં સ્થિતિ થવી તે. એવો એ નિરોધ સ્વબળથી પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી, મહત્ એટલે મહાન ભગવદીયોની કૃપાથી તે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. માટે નિરોધ પ્રાપ્તિની ઈચ્છા રાખનાર જીવે, ભગવદીયોનો સંગ કરીને તેમની પાસેથી ભગવદ્ ગુણોનું શ્રવણ કરવું અને પોતે તેનું કીર્તન એટલે કે સત્સંગ સાધવો.

હવે આપણે નિરોધ લક્ષણ ગ્રંથમાં વિસ્તારથી સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. એ ગ્રંથના પહેલા શ્લોકમાં શ્રીમદાચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે -

યચ્ચ દુઃખં યશોદાયા નંદાદિનાં ચ ગોકુલે ।

ગોપીકાનાં ચ યદ્ દુઃખં તદ્ દુઃખ સ્યાન્મમ કવચિત્ ।। ૧ ।।

શ્લોકાર્થ :- ગોકુલમાં (૧) શ્રીયશોદાજી અને (૨) નંદરાયજી વગેરેને અને (તેમના સંબંધ વાળા બીજાઓને પણ) અને (૩) શ્રીગોપીજનોને પણ, ફલ આપવાની ઈચ્છાવાળા પ્રભુએ, જે દુઃખ આપ્યું છે, તે દુઃખ મને કોઈક ઠેકાણે થાવ.

આ શ્લોકમાં શ્રીયશોદા, શ્રીનંદરાય, શ્રીગોપીજનો- એ ત્રણ ઉત્તમ અધિકારીઓના દુઃખ (તાપ-કલેશ) નું વર્ણન કર્યું છે. તેથી શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજના મત પ્રમાણે તેના દ્વારા જુદા જુદા ત્રણ પ્રકારના ભાવોનું સુચન કરવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત ચ એટલે અને. તે શબ્દ દ્વારા ''અને બીજા પણ ભકતોનું દુઃખ'' એવું પણ સૂચન થાય છે. એ બીજાઓ પણ ત્રણ જુદા જુદા ભાવવાળા ભકતોનો સમાવેશ થાય છે. યથા (૧) કંસ વિગેરેથી દુઃખી થયેલા ભકતો (૨) કાલ વિગેરેથી દુઃખી થયેલા અને (૩) અજ્ઞાનથી દુઃખી થયેલા ભકતો; આ બધા સામાન્ય અધિકારી ભકતો છે. તેમના દુઃખનું પણ સૂચન થાય છે. એ રીતે જે દુઃખ ત્રણ ઉત્તમ અધિકારીઓને થયું હતું અને જે દુઃખ ત્રણ સામાન્ય અધિકારીઓને કૃષ્ણના અવતાર કાળમાં થયું હતું તેવું દુઃખ મને કયારેક થશે ?

પુષ્ટિ ભક્તનો આ મનોરથ છે. તે એ પ્રકારનું દુઃખ પોતાને થાય એવું

ઈચ્છે છે. દુઃખ શા માટે ? તો કે જે ભકતો પ્રભુના બાલભાવમાં આસકત છે. જે ભકતો પ્રભુના કિશોરભાવમાં આસકત છે અને જે ભકતો પ્રભુના પ્રૌઢભાવમાં આસકત છે, તે સર્વે ભકતોનું દુઃખ (તાપ કલેશ) જોઈને તેમના દુઃખનું નિવારણ કરવા માટે, તેવા બાલ, કિશોર તથા પ્રૌઢ રૂપથી ભગવાન તેમને સુખ આપવા સારું પ્રકટ થયા છે. એનો અર્થ એવો કે ભગવાનના એ રીતે પ્રકટ થવાના કારણ-ભૂત ભકતોનું દુઃખ છે. ભકતોને દુઃખ થાય તો ભગવાન પ્રકટ થાય. તેથી એવા દુઃખની ઈચ્છા રૂપ નિરોધને સાધારણ (હીન) અધિકારીની ભક્તિની વૃદ્ધિનું લક્ષણ સમજવું. ભકતને થતો તાપ કલેશ એ નિરોધની પ્રાથમિક દશા છે.

ગોકુલમાં યશોદાત્સંગ લાલિત ભગવાન કૃષ્ણની બાળલીલા જેવી કે અવિદ્યા રૂપી પૂતનાને આપેલ મોક્ષ, લૌકિક વિષયો રૂપી શકટનો ભંગ તથા મોહરૂપી તૃણાવર્તનો કરેલ નાશ – આ બધી લીલાઓ દ્વારા બાલકૃષ્ણે નંદાદિ ગોપો, યશોદાજી અને ગોપીજનોનું ચિત્ત લૌકિક વ્યવહારમાંથી કાઢીને પોતાનામાં લગાડવાનું કર્યું હતું. આ બધી લીલાઓ થઈ ત્યારે તે બધાં ભકત હૃદયોને જે દુઃખ થયું હતું તે દુઃખને તાપ કલેશ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. થોડાક સમય માટે પણ ભગવાનથી થયેલી વિરહને કારણે તેમના અંતઃકરણમાં તાપ થવાથી તેમના મનમાં જે દુઃખ થયું હતું તેને કારણે તેમના મનમાંથી પ્રપંચની વિસ્મૃતિ થઈ અને તેમનું મન ભગવાનમાં લાગી ગયું હતું. આવી દરેક લીલાને અંતે તે બધાં (નંદ, યશોદા, ગોપીજનો) બાલકૃષ્ણને વીંટળાઈ વળતાં અને પોતાના હૃદય સાથે બાલકૃષ્ણને લગાડીને તાપ જનિત આનંદ અનુભવતાં હતાં. ત્યાર પછી તેમનું મન લૌકિકમાં જતું તો હશે; પરંતુ તત્પુરતું તો પ્રપંચની વિસ્મૃતિ થઈને પ્રભુમાં પૂર્ણ પ્રેમ પ્રગટતો હતો. નિરોધની આ પ્રાથમિક દશા.

હવે બીજા શ્લોકમાં આપશ્રી શું કહે છે તે જોઈએ –

ગોકુલે ગોપીકાનાં તુ સર્વેષાં વ્રજવાસિનામ્ ।
યત્સુખં સમભૂત તન્મે ભગવાન કિં વિધાસ્યતિ ।। ૨ ।।

શ્લોકાર્થ : વળી શ્રીગોકુલમાં શ્રીગોપીજનોને અને સર્વે વ્રજવાસીઓને

જે સુખ થયું તે સુખ મારા ભગવાન શું મને આપશે !

ઉપર નિરોધનું જે લક્ષણ (દુઃખ) કહ્યું તેનાથી જુદા પ્રકારનું લક્ષણ અહીં કહ્યું તેનાથી જુદા પ્રકારનું લક્ષણ અહીં કહ્યું છે. જે ભકતની વાત આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવી છે તે વિપ્રયોગથી દુઃખી ભકત છે; અને તે રસ-પ્રધાન છે. તેથી ભક્તિની વૃદ્ધિ ત્યારે જ થાય જ્યારે પ્રભુનું પ્રાકટ્ય થતાં તેની આસક્તિ વધે. તેથી કોઈપણ પ્રકારે, પ્રભુનાં દર્શનથી જે સુખ થાય તેની આકાંક્ષા (મનોરથ) એ જ એવા ભકતની ભક્તિની વૃદ્ધિ રૂપ નિરોધનું લક્ષણ છે.

શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ અહીં આજ્ઞા કરે છે કે ''મધ્યમ અધિકારી જે ત્યાગ કરે છે. તે વિરહ સમયમાં આસક્તિ ભ્રમન્યાય પ્રમાણે ભગવાનના અનુભવ માટેનો ત્યાગ છે. તેથી તેવા અધિકારીની ભક્તિની વૃદ્ધિનું સ્વરૂપ એ જ તેના નિરોધનું લક્ષણ બન્યું છે.

આસક્તિ-ભ્રમ-ન્યાય એટલે શું ? તે અહીં સમજાવવામાં આવ્યું છે. આસક્તિ થવાથી જે ભ્રમ થાય છે તે પ્રમાણે થવું એટલે આસક્તિ ભ્રમ ન્યાય. જે પ્રમાણે સમુદ્રના વમળમાં પડેલો (જીવ) ફરીથી ઉપર આવતો નથી તે પ્રમાણે આસક્તિના વમળમાં પડેલો (ભકત) પણ પાછો બહાર નીકળતો નથી. અહીં આસક્તિ એ રસસમુદ્રનો પર્યાય છે. અને ભ્રમ એ વમળનો પર્યાય છે. તેથી એનો અર્થ એ થયો કે કૃષ્ણરસના સમુદ્રના વમળમાં પડેલો (ભકત) તેમાંથી પાછો આવતો નથી. તો પછી જો કોઈ એ રસસમુદ્રમાં ડૂબી ગયો હોય તો તે ક્યાંથી પાછો આવે ? તે પ્રમાણે શ્રીગોપીજનો પણ રસ સમુદ્ર રૂપ પ્રભુમાં ડૂબ્યા ત્યાંથી તેમની પુનરાવૃત્તિ થાય નહિ.

નિરોધની પ્રાથમિક દશામાં વિયોગ જનિત તાપકલેશ દ્વારા મળતા દુઃખોનો અનુભવ થાય છે. અને તેને પરિણામે પ્રભુમાં પ્રેમ ઉદ્‌ભવે છે. અને પ્રભુમાં દર્શન કરીને અંતઃકરણ સુખ અનુભવે છે. બધા જ વ્રજવાસીઓ નંદાલયમાં દોડી આવી કનૈયાને હૃદય સાથે લગાવી સુખનો અનુભવ કરે છે. બાળ કૃષ્ણની બાલલીલા અને પ્રૌઢલીલા દ્વારા શ્રીકૃષ્ણ સાથે મળતા સહવાસથી

એટલે કે માખણચોરી, દાનલીલા, ગૌચારણ લીલા આદિ લીલાઓ દ્વારા શ્રીકૃષ્ણ સાથે જે સહવાસ તેમને મળી રહે છે. તેના વડે બધાં વ્રજવાસીઓને ઘણું સુખ મળતું હતું. તે સુખથી તેમનું અંતઃકરણ નિર્મળ બની જતું હતું. અને તેમને સંસારની વિસ્મૃતિ થઈ જતી હતી. એવું સુખ અનુભવી તેઓ પ્રભુ પ્રત્યે વધુને વધુ આસકત બનતા જતા હતા. આ હતી નિરોધની માધ્યમિક દશા.

આમ તો સૌના હૃદયમાં પ્રભુ આત્મા રૂપે બિરાજે છે. **અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્વ ભૂતાશય સ્થિતઃ** એટલે કે હું જ આત્મા રહ્યો સર્વ ભૂતોના હૃદયો વિષે. હૃદયમાં બિરાજતા પ્રભુ ભકતની પોતાના પ્રત્યેની આસક્તિ જોઈને તેના હૃદયમાંથી બહાર પ્રકટ થાય છે. અને ભકતને સંયોગ સુખ આપે છે. એ સંયોગ સુખ પામીને ભકતનું હૃદય ભગવાન પ્રત્યે પૂર્ણતઃ આસકત બની રહે છે.

પ્રશ્ન એ છે કે નિરોધની પ્રાપ્તિ માટે સુખ અને દુઃખની કામના શા માટે? શ્રીમહાપ્રભુજી દુઃખ અને સુખ શા માટે માગે છે ? દુઃખ અને સુખનો ભાવ શું છોડવા જેવો નથી ? શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં તો **શિતોષ્ણ સુખ અને દુઃખેષુ સમ** – એવા ભકતને પ્રભુનો પ્રિય બતાવ્યો છે. ભગવાનને પ્રિય થવા ઈચ્છતા ભકતે સુખ અને દુઃખના ભાવનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. જો એમ છે તો અહીં શ્રીમદાચાર્યચરણે સુખ અને દુઃખને અલગ તારવીને તે પ્રાપ્ત કરવાનો મનોરથ શા માટે વ્યકત કર્યો છે ?

નિરોધ પ્રાપ્તિના ઈચ્છુક ભકતે આ વાત સ્પષ્ટતાથી સમજી લેવાની જરૂર છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં જે સુખદુઃખના દ્વંદની વાત કરી છે તે લૌકિક ઈન્દ્રિયજનિત સુખ-દુઃખ છે. એવા સુખદુઃખના ભાવનો ત્યાગ કરવાનું તેમાં કહ્યું છે.

શ્રીમદાચાર્યચરણ એવા લૌકિક સુખ કે દુઃખ વિષે વિચાર પણ કરતા નથી. અહીં જે સુખ કે દુઃખની કામના કરવામાં આવી છે તે અલૌકિક સુખ-દુઃખ છે. ભગવાનના વિરહથી થતું દુઃખ અને ભગવાન સાથેના સંયોગથી થતું સુખ એ તો અલૌકિક સુખ-દુઃખ છે. કારણ તે સુખ-દુઃખ આનંદદાયક છે. એવું સુખ તો આનંદ આપે; પરંતુ એવું દુઃખ તેથી પણ વિશેષ આનંદ

આપનારું છે. જેણે તે અનુભવ્યું હોય તે, તે આનંદને માણી શકે છે.

લૌકિક દુઃખમાંથી વિષાદ મળે. પ્રભુ વિયોગના દુઃખથી આનંદ મળે.

ભગવાન સાથે ભકતોનો સંયોગ થાય ત્યારે સંયોગનો આનંદ અનુભવાય. પરંતુ સંયોગ પણ જો નિત્ય અને એકધારો બની જાય તો તેનાથી અહંકાર, મોહ અને અરૂચિ જેવા ભાવ ઉત્પન્ન થઈ તે આનંદને કલુષિત બનાવી દે. સંયોગજનિત આનંદને વધુ મિષ્ટ અને સુખદ બનાવવા માટે સંયોગના અભાવની જરૂર રહે છે. એટલા માટે તો ભગવાન ગોપીજનોની વચ્ચેથી અદશ્ય થયા હતા. વિયોગની દશા પ્રેમની ઉત્તેજક દશા છે. વિયોગના આનંદ વડે સંયોગના આનંદની માત્રા વધે છે. વિયોગમાં ભક્તિ હૃદય પોતાના પ્રેમપાત્ર માટે ઝૂરે છે. જેમ તે વધુ ઝૂરે તેમ તેનો પ્રેમ વધુ ઉત્કટ બને. પ્રેમ વધુ ઉત્કટ બને. પ્રેમ વધુ ઉત્કટ બનીને તેની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે. અને ત્યાર પછીનો એ સંયોગ પરમોચ્ચ સુખ અને આનંદ આપે. એટલા માટે તો અદશ્ય થયેલા પ્રભુ પુનઃ પ્રકટીને, ગોપીજનોને રાસલીલા રમાડે છે અને એ રીતે તેમને પરમોચ્ચ સુખ અને આનંદ આપે એટલા માટે તો અદશ્ય થયેલા પ્રભુ પુનઃ પ્રકટીને, ગોપીજનોને રાસલીલા રમાડે છે અને એ રીતે તેમને પરમોચ્ચ સુખ અને આનંદ આપે છે.

શ્રીમહાપ્રભુજીએ યશોદાજી, નંદાદિ ગોપો અને ગોપીકાઓ એ બધાને માટે દુઃખનો અનુભવ માગ્યો છે. નંદ યશોદા વાત્સલ્ય ભાવે, ગોપો સખાભાવે, અને ગોપીજનો મધુર ભાવે શ્રીકૃષ્ણ વિરહનું દુઃખ અનુભવે છે. એ બધાનું દુઃખ અનેક પ્રકારનું નથી. તો પછી શ્રીમહાપ્રભુજી એવા વિવિધ ભાવો દ્વારા થતું દુઃખ શા માટે માગે છે ?

પુષ્ટિમાર્ગમાં આત્મનિવેદન કરીને ભકત ભગવાન પ્રત્યે દાસ્યભાવ પ્રકટ કરે છે. તે ભગવદ્ અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરવા ઝંખે છે. પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગ શરણ અને વરણનો માર્ગ છે. તેથી ભકત જે ભાવે શરણ યાચે, ભગવાન તે જ ભાવે તેનું વરણ કરે એવું નકકી નથી. તે વરણ કરે પણ ખરા અને ન પણ કરે. ભગવાન પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણેના ભાવ વડે ભકતોનું વરણ કરે છે. એટલા માટે આ

ગ્રંથમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ જુદા જુદા ભાવ દર્શાવવા માટે નંદ, જશોદા, ગોપીઓ, ગોપો આદિના ભાવનું દુઃખ પોતાને થાવ એવું માગ્યું છે. ભગવાન પોતે જે ભાવે ભકતનું વરણ કરવા ઈચ્છે તે ભાવથી યુકત વિયોગ દુઃખ તેને આપે છે.

ઉત્તમ અધિકારીએ કરેલ ત્યાગ, વિરહ પછી થતા સાક્ષાત્કારને માટે હોય છે. એવા ભકતોને ભગવાનના સાક્ષાત્કાર પછી, વ્રજવાસીઓની માફક જ્યારે પાછળથી વિરહ થાય છે ત્યારે તેને પોતે પ્રથમ અનુભવેલા લીલાસુખનું સ્મરણ થાય છે. અને આ વિરહના સમયે તેને મિશ્રિત સુખ – દુઃખનો અનુભવ થાય છે. તે સમયે તેના મનમાં જે નિરોધ થાય છે તે ઉત્તમ કક્ષાએ પહોંચેલો હોય છે. આ વાતનો સંકેત આપશ્રી ત્રીજા શ્લોકમાં કરે છે –

ઉદ્ધવા ગમને જાત ઉત્સવઃ સુમહાન યથા ।
વૃંદાવને ગોકુલે વા તથા મે મનસિ કવચિત્ ।। ૩ ।।

શ્લોકાર્થ : શ્રીવૃંદાવનમાં અને શ્રીગોકુલમાં ઉદ્ધવજી પધાર્યા ત્યારે જેવો મહાન ઉત્સવ થયો હતો તેવો મારા મનમાં કોઈ વાર થાઓ.

ઉદ્ધવજી જ્યારે વૃંદાવન ગોકુલમાં પધાર્યા ત્યારે, જેમ પ્રિયના સખાના આગમનથી, પ્રિયનું સ્મરણ થતાં, જેવું ઉત્સવનું વાતાવરણ થયું હતું, તેવા ઉત્સવની કામના થવી એ નિરોધની ઉત્તમ કક્ષાનું સુચન છે.

આ રીતે, આ ત્રણ શ્લોકમાં નિરોધ વિષે જે કહેવામાં આવ્યું છે તે બાબતમાં ટીકાકારોના મતોમાં ભિન્નતા છે. ચાચ ગોપેશ્વરજીના મત પ્રમાણે – શ્રીસુબોધિનીજી વગેરેમાં વર્ણવેલ નિરોધ (ભકતને માટે) આવશ્યક છે. એવું સૂચવનાર મનોરથો આ ત્રણ શ્લોકમાં છે. શ્રીહરિરાયજીના મત પ્રમાણે નિરોધના નિમિત્ત કારણભૂત ભાવના અને ગુણગાનમાં પ્રથમ ભાવનાનું (મનોરથ-ભાવ) નિરૂપણ આ ત્રણ શ્લોકમાં કર્યું છે. અને એ ભાવના બહુ દુર્લભ છે, એવો બોધ કરવાને માટે શ્રીમદાચાર્યચરણે પ્રાર્થના રૂપે તેનું વર્ણન કર્યું છે. જ્યારે શ્રીપુરુષોત્તમજી કહે છે કે મારા મત પ્રમાણે આ ત્રણ મનોરથ (આશંસા) ભક્તિની વૃદ્ધિ દર્શાવનાર લક્ષણો તરીકે કહેલા છે.

ત્રીજા શ્લોકમાં શ્રીમદાચાર્યચરણ ભકત હૃદયનો ઉત્તમ ભાવ અને

ભકતના ચિત્તની ઉત્તમ નિરોધની સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે.

ગોપીકાઓનો ભગવાનમાં પૂર્ણ નિરોધ થયો હતો. તેઓ ભગવાન સાથે સંયોગ સુખ પામી ચૂકી હતી. પછી પ્રભુ ગોકુલ છોડી મથુરા પધાર્યા. તેથી તેમને ભગવાનનો વિયોગ થયો પરંતુ એ વિયોગ તેમના સંયોગ સુખને વધુ આનંદદાયક બનાવનાર હતો. એવા વિયોગાત્મક આનંદનો અનુભવ ગોપીજનોને થતો હતો તે સમયે ઉદ્ધવજી ગોકુલ પધાર્યા. પોતાના પ્રિયતમના સખાને જોઈ, તેમની પાસેથી નીજ પ્રિયતમની વાતો સાંભળવા મળશે એવું સમજીને ગોપીકાઓના મનને પ્રિયતમને મળવા જેવો આનંદ થયો. તેમનું ચિત્ત આનંદ અને ઉત્સવના ભાવથી ભરાઈ ગયું.

વિયોગની દશામાં પ્રિયતમના દૂતના આગમન દ્વારા વિયોગ ભાવનું પોષણ થાય છે. અને તેમાંથી મળતો આનંદ ઉત્સવનું રૂપ ધારણ કરે છે.

શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ કહે છે કે જે ભકતો ત્યાગી છે અને પ્રભુના ગુણગાનમાં આસકત છે તેમની ભક્તિની વૃદ્ધિ રૂપ નિરોધ કેવો હોય તેનું જ્ઞાન કરાવનાર કાર્ય લક્ષણ હવે પછીના ત્રણ શ્લોક દ્વારા કહેવામાં આવે છે. યથા –

મહતાં કૃપયા યાવદ્ ભગવાન દયયિષ્યતિ ।
તાવદાનંદ સન્દોહઃ કીર્ત્યમાનઃ સુખાય હિ ।। ૪ ।।
મહતાં કૃપયા યદ્વત્ કીર્તનં સુખદં સદા ।
ન તથા લૌકિકાનાં તુ સ્નિગ્ધભોજન રૂક્ષવત્ ।। ૫ ।।
ગુણગાને સુખાવ્યાપ્તિ ગોવિંદસ્ય પ્રજાયતે ।
યથા તથા શુકાર્દિનાં નૈવાત્મનિ કુતોન્યતઃ ।। ૬ ।।

શ્લોકાર્થ : મોટાઓની (ગોપીજનો જેવાની) કૃપાથી, જ્યારે ભગવાન દયા કરશે (ફલદાન કરશે), ત્યાં સુધી, જેનું કીર્તન કરીએ છીએ, એવા આનંદના સમુહરૂપ એ ભગવાન નિશ્ચય સુખરૂપ થાય છે. (૪)

જેવી રીતે મોટાઓની કૃપાથી, ભકતોએ કરેલું પ્રભુની લીલાનું કીર્તન સદા સુખ આપે છે, તેવી રીતે લૌકિકજનોએ કરેલું લૌકિક વિષયોનું કીર્તન સુખ આપતું નથી. જેમ જે પુરુષે ઘીવાળુ (સ્નિગ્ધ) ભોજન કરેલું હોય તેને લુખું

ભોજન સુખ ન આપે તે રીતે. (૫)

(મોટાઓની કૃપાથી) ગોવિંદના ગુણગાનમાં જે સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે શ્રીશુકદેવજી વગેરેના હૃદયમાં પણ થતી નથી. તો બીજી કોઈ રીતે તો કયાંથી જ થાય ? (૬)

આ ત્રણે શ્લોકોનો (૪ થી ૬નો) ભાવ સમજવા માટે તેમની શરૂઆતમાં મહતાં કૃપાયા શબ્દો છે એમ સમજવું. કારણ કે જે સુખ કે આનંદ મળવાનો છે. તે સેવા મહતો (મોટાઓ)ની કૃપાથી મળવાનો છે એવું તાત્પર્ય છે.

પહેલા તો આનંદના સ્વરૂપ રૂપ એવા પ્રભુ કીર્તનમાં સુખ આપે છે. અને પછી તેઓ દયા કરીને તે ભકતને સ્વરૂપમાં એકતાન કરી દે છે.

શ્લોકમાં મહતાં શબ્દ છે. તેનો અર્થ વ્રજભકતો જ સમજવો એવું શ્રીપુરુષોત્તમજી કહે છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં વ્રજ ભકતોજ મોટા છે. તેમની કૃપા યાચીને, ભગવાન ભકતને સ્વસ્વરૂપમાં એકતાન કરી દે ત્યાં સુધી, સ્મરણપૂર્વક પ્રભુના પોતાનામાં વ્યસનમાં ઉત્કર્ષ રૂપ નિરોધ દર્શાવનાર કાર્ય લક્ષણ છે.

યાદ રાખો કે ભકતોએ કરેલું પ્રભુની લીલાઓનું કીર્તન સદા સુખ આપે છે. પરંતુ જેમ ઘીવાળુ ભોજન કરનારને લુખું ભોજન આનંદ આપતું નથી. તેમ લૌકિકજનોએ કરેલું લૌકિક વિષયોનું કીર્તન ભકતોને સુખ આપતું નથી.

ભકતોએ કરેલું પ્રભુની અલૌકિક લીલાઓનું કીર્તન કેવું સુખ આપે છે ? ''હર્ષથી રૂવાંટી ઊભી ન થાય, ચિત્ત દ્રવી ન જાય, મન મત્તમયૂર બની નાચી ન ઊઠે, આનંદથી આંખમાંથી અશ્રુધારા ન વહે ત્યાં સુધી સાચુ સુખ મળ્યું કેમ કહેવાય ? એવી ભક્તિ ન થાય ત્યાં સુધી હૃદય કેવી રીતે શુદ્ધ થાય ? **''તન પુલકિત, નયન સજલ, ગીરા ભઈ ગદ્‌ગદ્‌''** - આવી છે ભકતના સુખની પરાકાષ્ઠા.

અને ગોવિંદના ગુણગાનમાં, ભગવદ્ ગુણોવાળા શબ્દો અને વાકયોથી સભર કીર્તન કરવામાં જે અતિશય સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે તેવા સુખની પ્રાપ્તિ શુકદેવજી જેવા જ્ઞાની ભકતોના હૃદયમાં પણ થતી નથી તો બીજે કોઈ પ્રકારે તો કયાંથી જ થાય ? એટલે કે માહાત્મ્ય જ્ઞાન અને ભક્તિ (શુકદેવજીમાં એ બન્ને

છે) એ બેથી પણ જો એવા સુખની પ્રાપ્તિ ન થાય તો તે વિનાના બીજા કશાથી કે બીજા હેતુથી તે કયાંથી થાય ?

પહેલાં ત્રણ શ્લોકમાં નિરોધની ત્રણ ઉત્તરોત્તર વધતી દશાનું ક્રમિક વર્ણન છે. પહેલાં તો ભગવદ્ ભક્તિમાં રૂચિ થાય અને પ્રેમ પ્રકટે. પછી અંતઃકરણ નિર્મળ થતાં પોતાના પ્રેમપાત્રમાં આસક્તિ જન્મે અને પછી હૃદયની તાલાવેલી ઉગ્ર બનીને નિજ પ્રેમપાત્રમાં વ્યસન થતાં હૃદય નાચી ઊઠે એ રીતે નિરોધનો ક્રમિક વિકાસ થાય છે.

પછીના ત્રણ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે એવો ક્રમિક વિકાસ કોઈ મહદની કૃપાથી જ થાય છે. નિરોધની આ પ્રકારે ઉત્તમ દશાની પ્રાપ્તિ માટે, પ્રભુના અનુગ્રહથી, ભકતને કોઈ મહદનો ભેટો થાય; ઉદ્ધવજી જેવા કોઈ તાદશી વૈષ્ણવની મુલાકાત થાય. અને તેની સંગે પ્રભુમાં ગુણગાન કરીને પ્રભુમાં ચિત્ત પરોવાઈ જાય તો ભકતને નિરોધની ઉત્તમ દશા પ્રાપ્ત થઈ એમ કહેવાય.

આવા ઉત્તમ ભગવદીય વૈષ્ણવનો સમાગમ થવાથી જે ભગવદ્ ભજન કે ગુણગાનનું શ્રવણ થાય તે બહું જ સુમધુર અને સ્વાદિષ્ટ હોય. આચાર્યશ્રી તેથી તો આજ્ઞા કરે છે કે મહદ્ એટલે કે ભગવદીયોની કૃપા વડે થતું કીર્તન સ્નિગ્ધ ભોજન જેવું છે; અને અલૌકિકજનોની સાથે કરવામાં આવતું કીર્તનથી મળતો આનંદ ભજનાનંદ કહેવાય. અને એવો એ ભજનાનંદ બ્રહ્માનંદ કરતાં ઊંચી કક્ષાનો છે.

ભજનાનંદની પ્રાપ્તિ તો કેવળ ભકતોને જ થાય. શુષ્ક જ્ઞાનીને તે કદી ન થાય. શુષ્ક જ્ઞાનીને તો માત્ર બ્રહ્માનંદ જ થાય. જ્ઞાની, આત્મનિષ્ઠ અને વળી ભકત એવા શ્રીશુકદેવજીને પણ ભજનાનંદની પ્રાપ્તિ નથી થતી તો પછી સાંખ્ય યોગ આદિમાં રત એવા જ્ઞાનીઓને કે યોગીઓને તો તે કેવી રીતે થાય ?

શુકદેવજીમાં જ્ઞાન પ્રધાન ભક્તિ છે. તેથી તેઓ સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણની અલૌકિક લીલાઓના સાક્ષીભૂત બની શકયા. તેઓ ભગવલ્લીલાઓના દ્દષ્ટા હોઈ, રાજા પરીક્ષિતને તે લીલાઓનો અનુભવ કરાવી શકયા. પરંતુ તેઓ

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાના પરિકર (ભાગ લેનાર) બની શકયા નહીં. ગોપીકાઓ રાસ લીલામાં ભાગ લઈ શકી. કારણ કે તેઓ શુદ્ધ ભકત હતી. તેથી તેઓ કૃષ્ણલીલાની માત્ર દષ્ટા નહીં પરંતુ સૃષ્ટા (ઉત્પન્ન કરનાર) બની ગઈ. શુકદેવજીનો રાસલીલાનો અનુભવ દૂર ઊભા રહીને જોવાનો હતો. ગોપીજનોનો અનુભવ તે લીલામાં સામેલ થઈને તે લીલાઓના અંગભૂત બની જવાનો છે. તેથી ગોપીજનોને જે ભજનાનંદ મળ્યો તેનો અનુભવ તો શુકદેવજી પણ કરી શકયા નથી.

પ્રભુના ગુણ કીર્તનથી પ્રાપ્ત થતું એ ભજનાનંદનું સુખ ભકતને પ્રાપ્ત થવામાં, ભગવાનની કૃપાજ હેતુરૂપ છે એવું આપશ્રી શ્લોક ૭ અને ૮ માં કહે છે–

કિલશ્યામાનાન્ જનાન દષ્ટવા કૃપાયુકતો યદા ભવેત્ ।
તદા સર્વં સદાનંદં હૃદિસ્થં નિર્ગતં બહિઃ ।। ૭ ।।
સર્વાનંદમય સ્યાપિ કૃપાનંદ સુદુર્લભઃ ।
હૃદગતઃ સ્વગુણાન શ્રુત્વા પૂર્ણઃ પ્લાવયતે જનાન્ ।। ૮ ।।

શ્લોકાર્થ : પોતાની પ્રાપ્તિને માટે નિજજનોને કલેશ પામતા જોઈને, જ્યારે પ્રભુ દયાવંત થાય ત્યારે હૃદયમાં રહેલા એ સદાનંદ (પ્રભુ) બહાર પ્રકટ થાય છે. (૭)

સર્વ આનંદપ્રચુર પ્રભુનો કૃપાનંદ અત્યંત દુર્લભ છે. હૃદયમાં રહેલા પ્રભુ, પોતાના ગુણો ગવાતાં, તેનું શ્રવણ કરીને, કૃપાથી પૂર્ણ થઈને નિજ ભકતજનોને ભક્તિરસથી પૂર્ણ કરે છે. (૮)

જનાન એટલે જન્મ-મૃત્યુના ધર્મવાળા જીવો. નિજજનોને પ્રભુ પ્રાપ્તિ માટે દુઃખી થતા જોઈને જ્યારે પ્રભુ તેમના ઉપર બહુ અનુગ્રહ કરે છે ત્યારે હૃદયમાં રહેલાં તે સદાનંદ બહાર પ્રકટ થાય છે.

શ્રીપુરુષોત્તમજી મહારાજ કહે છે કે કીર્તન કરનાર ભકતો ઉપર ભગવાનની કૃપા થતાં, ભાવનાની પ્રબલતાથી, સર્વની અંદર રહેલા પ્રભુનું બહાર પ્રાકટય થાય છે અને તે સમયે તેમની સાથે વ્રજભકતો પણ પ્રકટ થાય

છે. પ્રભુ અને વ્રજભકતો બન્ને લીલા વિશિષ્ઠ છે તેથી. એ વ્રજભકતોની કૃપાથી, ભકતના મનનો થયેલ નિરોધ ફલ આપે છે, એમ સિદ્ધ થયું.

આ રીતે સદાનંદ રૂપ પ્રભુ બહાર પ્રકટ થતાં, ભકતોને જે સદાનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી કાંઈ, સર્વાનંદઘન રૂપ એ પ્રભુનો કૃપાનંદ ભકતોને પ્રાપ્ત થઈ જતો નથી. પ્રભુનો કૃપાનંદ બહુ દુર્લભ છે. અને ભગવાન જ્યારે તેનું દાન કરે ત્યારે જ તે ભકતોને મળે. ભકતના હૃદયમાં રહેતા ભગવાન, પોતાના ભકતોને આંતર બાહ્ય રસથી પ્લાવિત કરે ત્યારે કૃપાનંદ પ્રાપ્ત થયો કહેવાય.

તાત્પર્ય એ કે ભજનાનંદની પ્રાપ્તિ એ તો કેવળ કૃષ્ણ કૃપાનુ પરિણામ છે. પ્રભુ સૌના હૃદયમાં સ્થિત છે જ. જ્યારે ભગવદ્ ગુણગાન થાય છે ત્યારે હૃદયમાં સ્થિત તે ભગવાન બહાર પ્રકટ થાય છે. અંતઃકરણની શુદ્ધિ થયા પછી કરાયેલ, એ ભગવદ્ ગુણગાનથી પ્રસન્ન થઈને બહાર પ્રકટેલા એ પ્રભુ, પુનઃ ભકતના હૃદયમાં પધારે છે. ભકતે કરેલાં એ ગુણગાન ભાવની તીવ્રતાથી થયેલું હોવાને કારણે ભગવાનના કૃપાનંદને પ્રાપ્ત થવાના કારણરૂપ બને છે. અને જ્યારે દુર્લભ એવો એ ભગવાનનો કૃપાનંદ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ભકત નિરોધની ઉત્તમ દશાએ પહોંચે છે.

આ રીતે જુદા જુદા પ્રકારના નિરોધનાં લક્ષણો બતાવી ને હવે નવમા શ્લોકમાં, આપશ્રી નિરોધના સાધનનો ઉપદેશ કરે છે –

તસ્માત્ સર્વં પરિત્યજ્ય નિરૂદ્ધૈઃ સર્વદા ગુણાઃ ।

સદાનંદ પરૈર્ગેયાઃ સચ્ચિદાનંદતા સ્વતઃ ।। ૯ ।।

શ્લોકાર્થ : ભાવના કરતાં પણ ગુણગાનથી ભગવાન વધારે પ્રસન્ન થાય છે, એવું (૧) નિશ્ચિતપણે સમજીને (૨) સર્વનો પરિત્યાગ કરીને (૩) પ્રપંચની વિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવદાસકિતવાળા થઈને (૪) હૃદયમાં રહેલી લીલાસૃષ્ટિમાં એકતાન થઈને, સદા સર્વદા પ્રભુના ગુણોનું ગાન કર્યા કરવું. તેથી સ્વતઃ (એની મેળે) સચ્ચિદાનંદતા પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાવના કરતાં પણ ભગવાન ગુણગાનથી અધિક પ્રસન્ન થાય છે. તેથી માર્ગની રીત પ્રમાણે (૧) સર્વ ગૃહાદિકનો વાસના સહિત ત્યાગ કરીને (૨)

પ્રપંચની વિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવાનમાં આસકિત રાખીને અને હૃદયમાં રહેલી લીલાસૃષ્ટિમાં એકરસ બનીને, સર્વદા ભગવાનનાં ગુણગાન કર્યા કરવાં. એ પ્રકારે કરવાથી, અવાન્તર ફલ તરીકે બીજા કોઈ સાધન વિના એની મેળે ભકતને અક્ષર બ્રહ્મતા પ્રાપ્ત થશે.

શ્રીમહાપ્રભુજીની આ આજ્ઞાને સમજો. આપશ્રી કહે છે કે - ''તેથી પ્રપંચમાંથી આસકિત છોડી દઈને, રસાનંદ એવા પ્રભુમાં ચિત્તવૃત્તિને જોડવા રૂપી સંપૂર્ણ નિરોધ પામવાના અધિકારી ભકતોએ હંમેશા ભગવદ્ ગુણો ગાતા રહેવું. તેમ કરવાથી જીવના સત્ અને ચિત્ત સાથે આનંદપણુ પ્રકટ થતાં, ભકત સચ્ચિદાનંદ પણ અનુભવશે.

અહીં એક પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. ઘણા ભકતો એવા છે જે હંમેશાં પ્રભુના ગુણગાન કરે છે. અને છતાં પણ તેઓ નિરોધની નિમ્ન દશાએ પણ પહોંચતા નથી તેનું કારણ શું ?

એનું કારણ એકદમ સ્પષ્ટ છે. તેમણે કરેલાં ગુણગાન લોક દેખાડા માટેનાં હોય છે. તેમની સેવા સ્થૂલ ક્રિયાત્મક હોય છે; તે આધિભૌતિક હોય છે. અને તેને આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક બનાવવા માટે જરૂરી (૧) અંતઃકરણની શુદ્ધિ, (૨) ભકતો એટલે ભગવદીયોનો સત્સંગ અને (૩) પ્રપંચમાં થવી જોઈતી અનાસકિતનો તેમનામાં અભાવ હોય છે.

(૧) અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું ન હોય (૨) ભગવદીયોનો સત્સંગ ન હોય (૩) પ્રપંચમાં આસકિત બની રહી હોય (૪) ભગવાન પ્રત્યે આસકિત જન્મી ન હોય અને (૫) માત્ર હાથ કે હોંઠ પ્રભુની સેવા કીર્તનમાં હાલતાં હોય તો એવી ક્રિયાત્મક સેવા દ્વારા નિરોધની નિમ્ન દશાએ પણ ન પહોંચી શકાય. શ્રીમહાપ્રભુજીના શબ્દોમાં સાચી સેવા તો ''ચેતસ્તત પ્રવણં સેવા'' છે. તેથી તેનામાં (કૃષ્ણમાં) ચિત્ત પરોવીને સેવા કરો; પ્રપંચની આસક્તિને ભૂલી જઈને સેવા અને કીર્તન કરો તો નિરોધની પ્રાપ્તિ આપોઆપ થશે. અલબત્ત એવી પૂર્ણ નિરોધની પ્રાપ્તિ એટલે કે વ્યસન દશાની પ્રાપ્તિ (માનસી સેવા) તો ભગવદ્ કૃપાથી જ મળશે.

આ પ્રમાણે થતી નિરોધ પ્રાપ્તિમાં, પોતાના અનુભવનું પ્રમાણ આપીને, તે પ્રમાણે વર્તન કરવાનું શું પ્રયોજન છે તે અંગે શ્રીમહાપ્રભુજી આ રીતે આજ્ઞા કરે છે -

અહં નિરૂદ્ધો રોધેન, નિરોધ પદવીં ગતઃ ।
નિરૂદ્ધાનાં તુ રોધાય નિરોધં વર્ણયામિ તે ।। ૧૦ ।।

શ્લોકાર્થ : સંસારાવેશ રહિત થઈને, ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરીને, હું ભગવદાસકત થયો છું, અને પૂર્ણ નિરોધ પ્રાપ્ત કરી શકયો છું. તેથી હવે સંસારમાં આસકત ભકતોના નિરોધ માટે, હું એ નિરોધનું વર્ણન કરું છું.

આ શ્લોકમાં મારા ગુરુદેવે શું કહ્યું તે સમજી લો. આપશ્રીએ અસંદિગ્ધ શબ્દોમાં કહ્યું કે ''હું ભગવાનમાં આસકત છું; મારામાં સંસારાવેશ નામનો પણ નથી. ઈન્દ્રિય નિગ્રહ કરીને, હું નિરૂદ્ધ થયેલો છું. તેથી નિરોધ પ્રાપ્તિના ઈચ્છુકોને, સંસારાવેશથી રહિત કરવા માટે હું નિરોધનું વર્ણન કરું છું.

મારા સમર્થ ગુરુદેવ શ્રીવલ્લભ નિરોધની ઉત્તમ દશાને પામ્યા હતા. તેથી આપશ્રીએ આજ્ઞા કરી, ''ચિત્તવૃત્તિઓનો શોધ કરીને પૂર્ણ નિરોધ પ્રાપ્ત કરનાર હું, નિરોધના ઈચ્છુક જીવોને નિરોધનું સ્વરૂપ સમજાવું છું.'' આપશ્રીની આ આજ્ઞાનો સંકેત સમજો. તેઓ કહે છે કે પ્રપંચની વિસ્મૃતિપૂર્વક પ્રભુમાં આસકિત થવી એટલે કે સંપૂર્ણ નિરોધની સ્થિતિ, જીવ પોતાના પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. નિરોધની પ્રાપ્તિ તો મહત (ગોપીજનો અથવા શ્રીવલ્લભ) દ્વારાજ થઈ શકે. ઉદ્ધવજી જેવા જ્ઞાનીને, તેમની ઉપર કૃપા કરીને, તેમને નિરોધ પ્રાપ્તિ કરાવી આપવા, પ્રભુ પોતે સમર્થ હતા. છતાં તેમણે ઉદ્ધવજીને નિરોધનું દાન ન કર્યું. અને તેમને વ્રજ-ગોપીકાઓ પાસે મોકલ્યા. એને વ્રજ ગોપીકાઓ દ્વારા ઉદ્ધવજીને નિરોધનું દાન મળ્યું. તાત્પર્ય એ કે ગુરુ કૃપાથી જ નિરોધ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, અન્યથા નહીં. ગોપીજનો અને શ્રીવલ્લભ બન્ને પુષ્ટિ ભક્તોના સન્માનીય ગુરુદેવ છે. શ્રીવલ્લભ અને શ્રીગોપીજનો - એ બન્નેને પૂર્ણ નિરોધ એટલે માનસીસેવા પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેથી તેમની કૃપાથી, પુષ્ટિભકતોને નિરોધ સિદ્ધ થઈ શકે છે એવું નિશ્ચયપુર્વક સમજવું.

આ રીતે, નિરોધનું વર્ણન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને શ્રીવલ્લભ નિરોધનું સ્વરૂપ આ રીતે સમજાવે છે –

હરિણાયે વિનિર્મુકતાસ્તે મગ્ના ભવસાગરે ।

યે નિરૂદ્ધાસ્ત એવાત્ર મોદ માયાન્ત્યહર્નિશમ્ ।। ૧૧ ।।

શ્લોકાર્થ : સર્વનાં દુઃખો દૂર કરનાર શ્રીહરિએ જેમનો ત્યાગ કર્યો છે તેઓ ભવસાગરમાં ડૂબી ગયાં છે. અને જે ભકતો ભગવાનમાં નિરોધ પામ્યા છે એવા ભકતોનો પ્રભુના ગુણગાનમાં રાત્રિ-દિવસ લાગ્યા રહીને, આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે.

ગુણગાનમાં કે ભાવનામાં, સંસારનો આવેશ થાય તો સમજવું કે ભગવાને તે જીવનો અંગીકાર કર્યો નથી અને તેને સંસાર સાગરમાં ડૂબવા છોડી દીધો છે. તેથી ઊલટું, જેનો સંસારાવેશ નષ્ટ થયો છે અને તેથી જેની પ્રભુના ગુણગાન અને ભાવભાવનામાં અહર્નિશ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે નિરોધ પામેલ ભકત છે એમ સમજવું.

તેથી સંસારમાં આવેશ વાળી આપણી જે ઈન્દ્રિયો હોય તેનું હિત કરવા માટે, આપણે તે બધી ઈન્દ્રિયોને, તેના વિષય સહિત, શ્રીકૃષ્ણને વિષે યોજવી. શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે –

સંસારાવેશ દુષ્ટાનામિન્દ્રિયાણાં હિતાય વૈ ।

કૃષ્ણાસ્ય સર્વવસ્તૂનિ ભૂમ્ન ઈશસ્ય યોજયેત્ ।। ૧ ।।

શ્લોકાર્થ : સંસારાવેશથી દુષ્ટ થયેલી ઈન્દ્રિયોના કલ્યાણને માટે સર્વના નિયંતા, સર્વત્ર વ્યાપક આનંદઘન પ્રભુને વિષે સર્વ વસ્તુઓના નિશ્ચયથી વિનિયોગ કરવો. તેમ કરવાથી ભકતનું કલ્યાણ અવશ્ય થશે. અને તેને સુખની પ્રાપ્તિ થાશે.

ગુણેષ્વાવિષ્ટ ચિત્તાનાં સર્વદા, મુરવૈરિણઃ ।

સંસાર વિરહ કલેશૌ ન સ્યાતાં હરિવત્સુખમ્ ।। ૧૩ ।।

શ્લોકાર્થ : મુર દૈત્યના વેરી પ્રભુમાં જેનુ ચિત્ત સર્વદા આસકત છે એવા ભકતોને સંસારના વિરહથી કલેશ થતો નથી. પરંતુ પ્રભુની માફક સુખ થાય છે.

મુર દૈત્યનો શત્રુ એટલે જીવના જડ દોષોનો નાશ કરનાર પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ. તે મુરારિના ગુણોમાં જેમનું ચિત્ત સદા આસકત છે તેમને અહંતા મમતામય સંસાર છોડવાથી સહેજ પણ કલેશ થતો નથી. તેથી સંસારની આસકિતમાંથી ઈન્દ્રિયોને એવી રીતે દૂર કરવી કે તેમ કરવાથી પ્રભુનું દયાલુત્વ સંભવે અને ક્રૂરતા ન દેખાય તો કહ્યું છે કે –

તદા ભવેદ્દયાલુત્વં અન્યથા ક્રૂરતા મતા ।

બાધશંકાપિ નાસ્ત્યત્ર તદધ્યાસોપિ સિદ્ધતિ ।। ૧૪ ।।

શ્લોકાર્થ : ઉપર કહ્યા પ્રમાણે થાય ત્યારે પ્રભુની કૃપા સમજવી. તેમ ન થાય તો (પ્રભુના ગુણોમાં ચિત્તનો આવેશ ન થાય તો) ક્રૂરતા થઈ એવું સમજાઈ. એમાં કોઈ પણ પ્રકારના બાધની શંકા કરવી નહિ. અને તેનાથી ભગવાનમાં અધ્યાસ પણ સિદ્ધ થાય છે.

અહીં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે આગળ કહ્યા પ્રમાણે શ્રીહરિના ગુણગાન વડે, વિરહ અને કલેશની નિવૃત્તિપૂર્વક, હરિની પેઠે સુખ પ્રાપ્ત થાય. એવું થાય ત્યારે જ ભકતોની દીનતા જાણનાર શ્રીભગવાનમાં દયાળુતા સંભવે છે. અને જો એમ ન થાય તો પુષ્ટિ જીવોનો મર્યાદામાં પ્રવેશ થવા જેવી સ્થિતિ થાય અને તેમાં પ્રભુની ક્રૂરતા સમજાય.

પરંતુ અહીં એવી શંકા થાય છે કે જો સર્વ કાંઈ છોડીને કેવળ ગુણગાનમાં જ પ્રવૃત્ત થઈએ તો પછી, કાળ ધર્મ વગેરેએ કરેલો બાધ થાય કે નહિ ? તો કહે છે કે આવા ગુણગાન વિષે કાલકર્મથી થનાર બાધની શંકા પણ સંભવતી નથી તો બાધ તો કયાંથી જ થાય અને તેથી જો બાધ સંભવે તો તે દેહાધ્યાસને નિવૃત્ત કરનાર શ્રીભગવાનનો અધ્યાસ તેને સિદ્ધ થાય છે.

આજ વાત બીજી રીતે પણ સમજી શકાય. અને તે એ કે ઈન્દ્રિયોને બળાત્કારે સંસારમાંથી ખેંચીને તેમને પ્રભુમાં જોડવી એ હિતાવહ નથી. તેમ કરવાથી તો ઈન્દ્રિયો વધુ દૃઢતાથી પોતપોતાના વિષયોને વળગી રહેશે. તેથી તેમના હિતને વિચારીને તેમના ઉપર બળાત્કાર ન કરવો. પરંતુ તેમને જે વિષયોમાં આસક્તિ હોય તે વિષયો સહિત તેમને પ્રભુમાં જોડવી. એમ કરવાથી

જેમ જેમ ઈન્દ્રિયોનો પ્રભુમાં પ્રેમ વધતો જશે તેમ તેમ તેમનો વિષયોમાંથી પ્રેમ ઘટતો જશે. અંતે વિષયોની વિસ્મૃતિ થઈને તેઓ પ્રભુમાં આસકત થશે.

ચિત્તવૃત્તિને બળાત્કારે તેમના વિષયોમાંથી વિમુખ બનાવવી તેનું નામ ક્રૂરતા. પરંતુ તેમને સમજાવીને તેમના વિષયો સહિત તેમને પ્રભુમાં જોડવી તેનું નામ દયાળુતા. સંસારમાં આવેશવાળા ચિત્તને શ્રીકૃષ્ણના ગુણાનુવાદમાં આવેશ થતાં, તે પોતાના સાંસારિક વિષયોનો ત્યાગ પોતાની મેળે કરશે. તેમ કરતાં તે સુખ અનુભવશે. તેનું નામ જ દયાળુતા. તેથી ઊલટું પરાણે સાંસારિક વિષયોનો ત્યાગ કરાવી ચિત્તને દુઃખી કરવું તેનું નામ ક્રૂરતા.

આપણી બધી ઈન્દ્રિયો અંતઃકરણને આધીન છે. તેથી અંતઃકરણની મમતાને સંસારમાંથી છોડાવીને તેને પ્રભુમાં લગાડવાનો ઉપાય પણ બતાવવામાં આવ્યો છે. અને તે એ કે અંતઃકરણની મમતાવાળા બધા પદાર્થોને પ્રભુમાં જોડવા. તેમ કરતાં જેમ જેમ અંતઃકરણને ભગવદ્ ગુણોનું ભાન થશે તેમ તેમ સાંસારિક પદાર્થોમાંથી તેની મમતા ઘટતી જશે. એ રીતે સાંસારિક પદાર્થોમાંથી મમતા ઘટતાં, અંતઃકરણને દુઃખ નહીં થાય; તેને એવું નહીં જણાય કે સાંસારિક વિષયોમાંથી તેનો વિરહ થયો છે. તેથી તેને છોડતાં તેને કલેશ નહીં થાય.

આ વાત એક લૌકિક ઉદાહરણ દ્વારા સારી રીતે સમજી શકાશે. બાળપણમાં આપણી આસક્તિ ઘણી બધી રમતોમાં રહેતી. એ બધી રમતોમાં આપણી મમતા બની રહેતી હતી. જો તે બધી રમતો બળાત્કારે છોડવવામાં આવે તો બાળકને ઘણું દુઃખ થાય. પરંતુ જેમ જેમ આપણું મન અન્ય વસ્તુમાં લાગતું ગયું તેમ તેમ એ બધી રમતની ચેષ્ટાઓ છુટતી ગઈ. યુવાની આવતાં હવે લખોટી કે ઢીંગલી પ્રત્યે મમતા નહીં રહે. આ રીતે રમતો પ્રત્યેની મમતા છુટવાથી મનને કલેશ નથી થતો. ઊલટું આનંદ થાય છે. આ પ્રમાણે સમજાવીને હવે શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે –

ભગવદ્ ધર્મ સમર્થ્યાદ્ વિરાગો વિષયે સ્થિરઃ ।
ગુણૈર્હરિ સુખ સ્પર્શાન્ન દુઃખં ભાતિ કર્હિચિત ।। ૧૫ ।।

એવં જ્ઞાત્વા જ્ઞાનમાર્ગાદુત્કર્ષં ગુણવર્ણને ।
અમત્સરૈર લુબ્ધૈશ્ચ વર્ણનીયાઃ સદા ગુણાઃ ।। ૧૬ ।।

શ્લોકાર્થ : ભઘગવાનના ધર્મોના સામર્થ્યથી વિષયોમાં વૈરાગ સ્થિર બનીને રહે છે. પ્રભુના ગુણગાનથી હરિ સુખનો સ્પર્શ થવાથી કોઈપણ સમયે દુઃખનું ભાન રહેતું નથી. (૧૫)

આ પ્રમાણે તેની (ગુણગાનની) જ્ઞાનમાર્ગથી ઉત્તમતા જાણીને, મત્સર અને લોભનો ત્યાગ કરીને સર્વદા પ્રભુનાં ગુણગાન કરવાં. (૧૬)

સર્વ-વસ્તુ-સમર્પણ તથા શ્રીહરિનાં શ્રવણ-કીર્તન આદિ ભગવદ્ ધર્મો છે. ભગવદ્ ધર્મોમાં ઘણી શક્તિ રહેલી છે. તેથી એ શક્તિના પ્રભાવે વિષયોમાં થયેલ વૈરાગ્ય સ્થિર રહે છે. પ્રભુનાં ગુણગાન કરનારને અલૌકિક સુખ અને આનંદ મળે છે. તેને દુઃખનું ભાન પણ થતું નથી. આ રીતે ગુણવર્ણન એટલે કે પ્રભુનાં ગુણગાન કરવાં તે જ્ઞાનના માર્ગ કરતાં ઉત્તમ માર્ગ છે. એવું સમજીને મત્સર અને લોભ, આ બે દોષોનો ત્યાગ કરીને સદા ગુણગાન કરતા રહેવાનો આદેશ છે.

જ્ઞાનમાર્ગમાં ચિત્તનો નિરોધ થવામાં, સાંસારિક કષ્ટોનો અનુભવ થાય છે. અલબત્ત જ્ઞાની પુરુષ ધૈર્યથી કે કષ્ટો સહન કરે છે. અને એવી કષ્ટદાયક રીતે પણ ચિત્તનો નિરોધ કરી લે છે. પરંતુ ભક્તિમાર્ગમાં એવી કોઈ બાધા (બાધ) ની શંકા નથી. ભક્તિમાર્ગમાં સાંસારિક કષ્ટોના અનુભવ વગર જ ચિત્તનો નિરોધ થાય છે, જેમ મીરાં, નરસિંહ તથા બીજા અનેક પુષ્ટિમાર્ગીય ભકતોને થયો હતો તે રીતે. આવી રીતે જેને પૂર્ણ નિરોધ થયો છે એવા જીવોનો જીવન વ્યવહાર કેવો હોય તે પણ શ્રીમહાપ્રભુજી, શ્લોક નં. ૧૭ થી ૧૯માં કહી બતાવે છે.

હરિમૂર્તિઃ સદા ધ્યેયા સંકલ્પાદપિ તત્રહિ ।
દર્શનં, સ્પર્શનં, સ્પષ્ટં તથા કૃતિ ગતિ સદા ।। ૧૭ ।।
શ્રવણં, કીર્તનં, સ્પષ્ટં પુત્રે કૃષ્ણે પ્રિય રતિઃ ।
પાયોર્મલાશ ત્યાગેન શેષભાગં તનૌ નયેત્ ।। ૧૮ ।।
યસ્ય વા ભગવત્કાર્યં યદાસ્પષ્ટં ન દૃશ્યતે ।
તદા વિનિગ્રહસ્તસ્ય કર્તવ્ય ઈતિ નિશ્ચયઃ ।। ૧૯ ।।

શ્લોકાર્થ : ભગવાનના સ્વરૂપનું સર્વદા ધ્યાન કરવું; કારણ કે સ્વરૂપમાં ભગવદ્ ભાવ થતાં, દર્શન અને સ્પર્શ (ચક્ષુ અને ત્વચામાં કાર્યો) સ્પષ્ટપણે થઈ શકે છે. એ જ પ્રમાણે સર્વદા કૃતિ અને ગતિ (હાથ અને પગનાં કાર્યો) પણ ભગવદ્ વિનિયોગમાં આવે છે. (૧૭)

શ્રવણ કીર્તન (કર્ણ અને જીભનાં કાર્યો) પણ સ્પષ્ટપણે થાય છે. તે જ રીતે કૃષ્ણને પ્રિય એવા પુત્ર માટે અથવા શ્રીકૃષ્ણ જેનો પ્રિય છે એવો પુત્ર પ્રાપ્ત કરવા માટે, કામમાં (રતિ ક્રીડામાં પ્રીતિ કરવી. અર્થાત શ્રીકૃષ્ણ વિષયક કામ (રતિ)માં પ્રીતિ રાખવી. અને પાયુ ઈન્દ્રિયનું કાર્ય જે મલાંશનો ત્યાગ કરવાનું છે, તે ઈન્દ્રિયના કાર્યથી અન્નાદિના શેષ ભાગને, શ્રીપ્રભુની સેવામાં જોડેલા શરીર વિષે પહોંચાડવો. (૧૮)

જે ઈન્દ્રિયો અથવા પુત્રાદિમાં ભગવત્સંબંધી સેવા કે ગુણગાન આદિ કોઈપણ કાર્ય સ્પષ્ટપણે થતું ન દેખાય તે ઈન્દ્રિય કે પુત્રાદિનો વિશેષ કરીને નિગ્રહ કરવો. એટલે કે તેને પોતાને આધીન રાખવાં એવો નિશ્ચય છે.

નિરૂદ્ધ જીવનો જીવન વ્યવહાર આવો હોય. અહીં જીવન જીવવાની એવી વ્યવસ્થા બતાવી છે કે – જે ઈન્દ્રિય આદિ વસ્તુઓ ભગવદ્ કાર્યમાં અનુકૂળ હોય તેમાં પ્રીતિ રાખવી. અને જે પ્રતિકૂળ હોય તેને નિયમમાં રાખવી. અને જ્યાં બધી રીતે કાંઈ પણ ન બની શકે ત્યાં તેનો પરિત્યાગ કરવો. અથવા પ્રભુની શરણાગતિ યાચવી. એવો નિશ્ચય છે.

સત્તરમાં અને અઢારમાં શ્લોકોમાં, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને અગીયારમું મન એ બધાએ, શ્રીકૃષ્ણમાં કેવી રીતે લાગી જવું તે બતાવ્યું છે. જેણે નિગ્રહની ઉત્તમ દશા પ્રાપ્ત કરી છે તેની એ અગિયારે અગિયાર ઈન્દ્રિયાદિ કે ભાવાદિ વસ્તુઓએ સંપૂર્ણપણે પ્રભુમાં લાગી જવાનું છે. તેમણે પ્રભુ અર્થે જ પોતાનું કાર્ય કે ભાવનો વિનિયોગ કરવાનો છે. જેમ કે –

પૂર્ણ નિરોધ પ્રાપ્ત થયેલ ભકત, પોતાના મનથી પ્રભુનું, ધ્યાન ધરે; આંખથી પ્રભુનાં દર્શન કરે; ત્વચાથી પ્રભુને સ્પર્શે; નાક વડે પ્રભુને ધરાવેલ ભોગ અથવા સામગ્રી ઉત્તમ છે કે નહીં તેની પરીક્ષા, તેની ગંધ લઈને કરે; હાથ વડે ભગવદ્ સેવામાં કાર્યો કરે; પગ વડે ભગવદ્ સ્થાન તરફ ગતિ કરે; કાન વડે ભગવદ્ ગુણોનું શ્રવણ કરે. મુખ અને જીભ વડે ભગવદ્ ગુણોનું કીર્તન કરે.આ રીતે આ આઠ ઈન્દ્રિયો અને નવમા મનનો સ્પષ્ટ વિનિયોગ ભગવાનમાં કેવી

રીતે કરવો તે સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે. હવે બાકી રહી બે ઈન્દ્રિયો - ગુહ્ય ઈન્દ્રિય અને પાયુ એટલે કે મળત્યાગની ઈન્દ્રિય. તે બન્નેનો વિનિયોગ પણ ભગવદ્ કાર્યમાં શી રીતે કરી શકાય તે પણ બતાવ્યું છે.

ગુહ્ય ઈન્દ્રિય માટે આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે, ''શ્રીકૃષ્ણને પ્રિય એવા પુત્રની પ્રાપ્તિ માટે એટલે કે કૃષ્ણસેવામાં સહાયક બને એવા પુત્રની પ્રાપ્તિ માટે જ, સ્વધર્મને સમજીને, સ્વકીયા (નિજ પત્ની) સાથે રતિ કરવી; વિષયભોગ માટે તેનો ઉપયોગ કદી ન કરવો; અને પાયુ એટલે કે ગુદા ઈન્દ્રિય દ્વારા, મળનો ત્યાગ કરીને શરીરનાં અન્ય અંગોને સ્વસ્થ રાખવાં. જેથી શરીરનાં એ બીજાં બધાં અંગો (શરીરની બધી ઈન્દ્રિયો) સ્વસ્થ રહીને (રોગાદિથી શિથિલ બનીને નહીં) પ્રભુ સેવામાં ઉપયોગી બની રહે, એવા પ્રકારનાં તેમને બનાવવાં.

શ્રીમદાચાર્યચરણ આજ્ઞા કરે છે કે નિરોધ પ્રાપ્ત ભકતે ઉપર કહ્યાં પ્રમાણે પોતાની બધી ઈન્દ્રિયોનો પ્રભુ સેવામાં અથવા ભગવદ્ કાર્યોમાં વિનિયોગ કરવો. અને જે ઈન્દ્રિયોનો સ્પષ્ટપણે ભગવદ્ કાર્યમાં વિનિયોગ ન થાય તે ઈન્દ્રિયોનો વિશેષ કરીને નિગ્રહ કરવો એ જીવનું કર્તવ્ય છે. ઈન્દ્રિયો સ્પષ્ટપણે પ્રભુમાં લાગેલી રહે તેનો અર્થ છે પ્રપંચની વિસ્મૃતિ. એવા ભકતને સાંસારિક કાર્યો કરવાની સ્મૃતિ ન થાય. તેનું મન ભગવદ્ સ્વરૂપ સિવાય અન્યત્ર ભટકતું ન રહે. તેનાં આંખ, કાન, જીભ, ભગવદ્ ગુણગાન અને ભગવદ્ સેવા વગર કયાંય લાગેલાં ન રહે. એવું બને ત્યારે ભકતનો સંપૂર્ણ નિરોધ થયો કહેવાય. પરંતુ જો ઈન્દ્રિયો તેમ ન કરે તો નિરોધ સિદ્ધ કરવા ઈચ્છતા ભકતે તેને સમજાવીને, તેના વિષયો સહિત તેને ભગવદ્ કાર્યમાં યોજવી. એવું કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા છતાં તે ન માને તો અને જો તે લૌકિકમાં લાગી રહે તો, તેવી ઈન્દ્રિયોને, બળપૂર્વક તેમના વિષયો તરફ જતાં અટકાવવી. અને તેને વારંવાર ભગવદ્ કાર્યમાં યોજવી. એ રીતે સતત પ્રયત્ન કરવાથી તે ઈન્દ્રિયનો ભગવાનમાં વિનિયોગ જરૂર થશે. અને એક સમય એવો આવશે જ્યારે તે ઈન્દ્રિય ભગવદ્ કાર્ય છોડી લૌકિક કાર્યમાં જવા માટે કદી લલચાશે નહિ.

આવો ઉપદેશ કરીને, શ્રીમદાચાર્યચરણે આ ગ્રંથના છેલ્લા શ્લોકમાં, આ ગ્રંથનું માહાત્મ્ય-નિરૂપણ કર્યું છે. આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે -

નાતઃ પરતરો મન્ત્રો, નાતઃ પરતરઃ સ્તવઃ ।
નાતઃ પરતરા વિદ્યા, તીર્થં નાતઃ પરાત્પરમ્ ।। ૨૦ ।।

શ્લોકાર્થ : (આવા નિરોધ પ્રાપ્ત ઉત્તમ અધિકારી ભકતને માટે) આનાથી (નિરોધથી) અષ્ટાક્ષર મંત્ર પણ વધારે ઉત્તમ નથી; તેમજ કૃષ્ણાશ્રય સ્તોત્ર પણ વધારે ઉત્તમ નથી; તેમજ ઉપાસના વગેરે પણ વધારે ઉત્તમ નથી. અને ગંગાદિ તીર્થ પણ વધારે ઉત્તમ નથી.

શ્રીમદાચાર્યચરણે નિરોધ લક્ષણ ગ્રંથમાં નિરોધના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યા પછી અંતે નિરોધનું મહત્ત્વ અને આ ગ્રંથની સર્વથી અધિકતા સમજાવતાં કહ્યું છે કે આ ગ્રંથ કરતાં અધિક મહત્ત્વ ધરાવતો કોઈપણ મંત્ર, સ્તોત્ર, વિદ્યા કે તીર્થ નથી. શ્રીકૃષ્ણઃ શરણં મમ એ મહામંત્ર છે, પરંતુ એ મહામંત્રના રટણથી ફલરૂપે મળતી શરણાગતિ (આશ્રય) તો નિરોધ પ્રાપ્ત જીવને આસાનીથી મળી રહે છે. એ જ રીતે સૌથી ઉત્તમ સ્તુતિ કૃષ્ણાશ્રય છે. તેમાં ભકત કૃષ્ણની ગતિ વાંછે છે. શ્રીકૃષ્ણની સન્મુખ એ ગ્રંથનો પાઠ ભાવપૂર્વક કરનારને કૃષ્ણની ગતિ અવશ્ય મળી રહે છે. પરંતુ નિરોધ પ્રાપ્ત કરી ચુકેલ ભકત. કૃષ્ણની ગતિને પણ પામી ચૂકેલો હોય છે. તેથી તેને માટે નિરોધ એ જ સૌથી ઉત્તમ ગતિ પ્રદાયક સ્તવન (સ્તુતિ) છે. કહે છે કે સાચી વિદ્યા 'સ્વરૂપ' ને સમજવામાં છે. મુક્તિર્હિત્વાન્યથા રૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિત-સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવે તે ઉત્તમોત્તમ વિદ્યા. નિરોધ પ્રાપ્ત ભકત સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરી ચૂકયો હોય છે. તેથી તેવા ભકતે બીજી કોઈ વિદ્યા ભણવાની રહેતી નથી.

તીર્થોને ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્તિ કરાવનાર ગણાવ્યાં છે. ગંગા આદિ તીર્થોને ઉત્તમ તીર્થ માનવામાં આવે છે. પરંતુ શેઠ પુરુષોત્તમદાસની પુત્રી રૂક્ષ્મણીને (નિરોધ પ્રાપ્ત ભકત) પ્રભુ સેવા આડે ગંગાજીમાં સ્નાન કરવાનો સમય પણ કયાં મળતો હતો ? સાચી વાત એ છે કે નિરૂદ્ધ ભકતને કોઈપણ ફલ પ્રાપ્ત કરવાનું બાકી રહેતું નથી. તેથી આસક્તિ સંસારના બધા વિષયોમાંથી સંપૂર્ણપણે છુટી ગઈ હોય છે. તેને તો એકમાત્ર શ્રીકૃષ્ણનું વ્યસન લાગી ગયું હોય છે. તેને માટે પ્રપંચનું વિસ્મરણ કરીને પ્રભુનું સ્મરણ કરવાનું સહજ રીતે સાધ્ય બની ગયું હોય છે.

આ રીતે નિરોધ, સર્વ મંત્ર, સ્તુતિ, વિદ્યા અને તીર્થ કરતાં ઉત્તમ છે. નિરોધની સ્થિતિ પૂર્ણાનંદની પ્રાપ્તિ.

- જયશ્રીકૃષ્ણ